अर्वाचीनसंस्कृतम्

(अर्वाचीनसंस्कृतपरकं त्रैमासिकं पत्रम्)

चतुर्दशवर्षे तृतीयोऽङ्कः

१५ जुलाई १९९२

प्रधानसम्पादक :

डा० रमाकान्त शुक्लः

एम० ए०, पीएच० डी०, साहित्याचार्यः

सांख्ययोगाचार्य :

देववाणी-परिषद्, दिल्ली

६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९

परामर्शदातृ-मण्डलम्

१. आचार्य डा० रमेशचन्द्र शुक्ल: २. आचार्यश्रीश्रीनिवासरथ:

३. डा० कृष्णकान्तशुक्ल: ४. 'अभिराज' डा० राजेन्द्र मिश्र:

५. डा० उमाकान्तशुक्ल: ६. डा० विष्णुकान्त शुक्ल:

अर्वाचीनसंकृतम् (१४/३)

(R. N. 34554/79)

विषय-सूची

विषय:	लेखक:	पृष्ठांक:
१. सम्पादकीयम्		१
२. भवत-पत्रम्	डा० यदुनाथप्रसाद दुवे	३
३. चक्रानुसरणम्	डा० रमाकान्तशुक्ल:	५
४. शरदृतुवर्णनम्	प्रा० एच० ए० शाडिल्य:	२९
५. विग्नदेईमन्	डा० प्रकाश पाण्डे	३०
६. देववाणी-परिषद्वार्ता	रमा शुक्ला	३७
७. संस्कृत-जगद्वार्ता	आनन्दवर्धन शुक्ल:	३९-४०
८. दर्दुरशाला	डा० भास्कराचार्य त्रिपाठी	४१

अर्वाचीनसंस्कृतम् (पंजी० सं० 34554/79)

१. प्रकाशनस्थानम्—नयी दिल्ली

२. प्रकाशनकालावधि:—त्रैमासिकम्

३. सङ्केतेन सह मुद्रकस्य, प्रकाशकस्य सम्पादकस्य च नाम नागरिकता च-डा० रमाकान्त शुक्ल:, भारतीय:, देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहार:, नयी दिल्ली-११००५९ ।

४. पत्राधिकारिणां नाम्ना सह सङ्केत:—देववाणी-परिषद्, दिल्ली, ६, वाणी-विहार:, नयी दिल्ली-११००५९ ।

डा० रमाकान्तशुक्ल इति नामाहं समुद्घोषयामि यदुपरिलिखितं सकलमपि विवरणं मम मतो सत्यमस्ति । —डा० रमाकान्त शुक्ल:

१५-८-१९९२ प्रकाशक:, सम्पादक:

'देववाणी-परिषद्, दिल्ली'-कृते डा रमाकान्तशुक्लेन 'देववाणी प्रिंटर्स, उत्तम नगर, नयी दिल्ली-११००५९'इति मुद्रणालये मुद्रापयित्वा 'आर-६ वाणी विहार:, नयी दिल्ली-११००५९' त: प्रकाशितम्-अर्वाचीनसंस्कृतम् (१४/३)-प्रधानसम्पादक: डा रमाकान्त शुक्ल: । प्रकाशनतिथि: १५.८.१९९२ ।

सम्पादकीयम्

अर्वाचीनसंस्कृतस्य चतुर्दशवर्षीये तृतीयेऽस्मिन्नंके डा० यदुनाथप्रसाददुबे-महाभागानां पत्रम्, अनेन जनेन (रमाकान्तशुक्लेन) प्रणीतं 'चक्रानुसरणं' नाम ध्वनिनाटकं, प्रा० एच० एल०शाण्डिल्यप्रणीतं 'शरदृतु-वर्णनं' डा० प्रकाशपाण्डे-रचिता 'विग्नदेईमन्' शीर्षकोपेता रचना, त्रिपाठिडा०भास्कराचार्यप्रणीता रचना 'दर्दुरशाला', 'देववाणी-परिषद्वार्ता' 'संस्कृत-जगद्वार्ता' च प्रकाश्यन्ते ।

'चक्रानुसरणं', मया १९७० तमेशवीऽब्दे मईमासस्य प्रथमसप्ताहे कस्याञ्चित् तारिकायां खुर्जानगरस्थस्य एन०आर०ई०सी कालेजस्य पुस्तकालये स्थित्वा लिखितं यत्र १९५५-६१ वर्षेषु मयाध्ययनं कृतमासीत् । आकाशवाण्या दिल्लीकेन्द्रादस्य ध्वनिनाटकस्य प्रसारणं १९.६.१९७० ई० तारिकायां रात्रौ ९.३० वादने नाट्यवेलायामभूत् । समयानुरोधात् निर्देष्ट्रात्र संक्षेपोऽपि कश्चिद् विहित आसीत् । स्व० योगेश्वरकृष्णशास्त्रिणो निर्देशेऽस्य प्रस्तुतिर्जाता । श्रीमधुरशास्त्री, स्व० दिनेशशास्त्री, श्री सुरेश शास्त्री, श्रीराजीव राज गुप्ताः, श्रीसुरेशपन्तः, श्रीशंकरलालः, कु० अनुराधा, सरोजिनी प्रीतम, विजयलक्ष्मी चात्र वाचिककभिनयं चक्रुः । श्रीगोपालसक्सेना प्रस्तुतौ साहाय्यमकरोत् ।

तदनु १९७५-७६ ई० तमे वर्षे नवदिल्लीस्थराजधानीकालेजस्य 'राका' पत्रिकायाः १२ तमवर्षीये प्रथमेऽङ्के संस्कृतविभागस्य५-२०पृष्ठेष्वस्य **'नियतिचक्रम्'** शीर्षकेण प्रकाशनमभूत् । 'अर्वाचीनसंस्कृते'ऽस्य प्रकाशनकाले मयात्र किञ्चित् परिवर्तनं कृतमस्ति। एतेनास्माकं विल्हणः रोगिषु(कुष्ठिषु) सानुक्रोशो भवति । तस्य प्रियापि अन्धेषु घृणां दधाना काचिदहंकारिणी राजपुत्री सती नाविर्भवति । मयास्य ध्वनिनाटकस्य लेखनकाले सिंघीग्रन्थमालायां प्रकाशिता 'चौरपञ्चाशिका' आधाररूपेण पुरो निहितासीत् किन्त्वधुना वस्तुनि किञ्चित्परिवर्तनं सञ्जातम् । न जाने सहृदयैः पठनकाले कीदृशमनुभूयेतेदं ध्वनिनाटकम् । अत्र एकस्मिन्नेव अङ्के सर्वमपि प्रदर्शितं रचनाकारेण, किञ्चित्प्रस्तुतदृश्यमाध्यमेन किञ्चिच्च पूर्वदीप्त्या (फ्लैशबैकपद्धत्या) । या समस्यात्र चित्रिता सापि नास्ति आधुनिके युगे प्रसङ्गरहिता । अद्यत्वे यदा बहवः कन्याभिभावकाः श्रेष्ठाध्यापकाय तत्पाटितां सुतां सहर्षं दातुकामा अस्मत्समाजे लभ्यन्ते, मन्ये नेदं नाटकं यथार्थविरोधि प्रतीयेत । पुनश्च— अध्यापिताध्यापकयोर्मध्ये प्रतिसीरां दधाना आधुनिका राजनीतिविशारदा अप्यत्र संकेततः स्थानं लभन्त एव । राकायां प्रकाशनकाले, नाटकारम्भे प्रदत्तं नियतेर्वचो

१९७५ तमेशवीयेऽब्दे आपातस्थित्यां निगडबद्धैर्बहुभिः प्राध्यापकैः सविशेषं प्रासङ्गिकत्वेनानुभूतमासीत् । अस्तु अत्र सहृदयाः समीक्षकाश्च प्रमाणम् ।

इतः परं 'यात्राप्रसङ्गीयम्' 'कामदूतम्' इत्येतदादिविविधग्रन्थकर्तॄणां प्रा० एच० ए० शाण्डिल्यमहाभागानां 'शरदृतुवर्णनं' प्रकाश्यते । अस्मत्समीपे शाण्डिल्य-महाभागैरस्या रचनायाः कार्बनप्रतिरूपं प्रेषितम् । १०.७ १९९२ तारिकाया-मस्माभिरिदं प्राप्तम् । हृद्यमिदं काव्यं द्रागेव मुद्रणाय प्रदत्तम् । अत्र कविना प्राचीनकविपरम्परानुसारमपि शरदो वर्णनं कृतम् किञ्च साम्प्रतिकयुगानुसारि वर्णनमपि कृतम् । कथं वर्षापगमने शरदागमे च स्वच्छगगने ग्रहतारकानवलोक-यन्तो वैज्ञानिकाः सावधानास्तिष्ठन्ति, कथं च दीपावल्यां बालकाः पट्पट्-ध्वनिं कुर्वाणान् विस्फोटकान् मुञ्चन्तीत्यादि सर्वमपि वर्णनं युगदर्शनचातुरीं कवेर्द्योतयति । भाषात्र सरला प्रसादगुणोपेता च । मालिनी-उपेन्द्रवज्रा-वसन्त-तिलकावृत्तैः एकोनपञ्चाशत्पद्यैः वर्णिता शरद् मन्ये अग्रिमाङ्कप्रकाशनात्पूर्वमेव पाठकानां सुस्वागतव्याहृतिं ग्रहीतुमुपस्थिता भवेत् । अस्माभिः पूर्वं विचारित-मासीद् यदस्मिन्नङ्के प्रा० शाण्डिल्यमहाभागस्य पूर्वं प्रकाशिताः रचना अवलम्ब्य किञ्चिल्लेखितं स्यात् । किन्तु तेषां प्रत्यग्ररचनासम्प्राप्तौ अस्या एव प्रकाशनमस्माभिः संकल्पितम् । कविवर्याः शाण्डिल्यमहाभागाः रचनार्थं सादरमभिनन्द्यन्ते ।

डा० भास्कराचार्यत्रिपाठिमहाभानां 'दर्दुरशाला' एकतो वर्षावर्णनम् अपरतश्च काञ्चिदद्यतनीं व्यञ्जनामपि प्रस्तौति ।

अतः परं विगतमासत्रये देववाणी-परिषदोऽनुष्ठानानां परिचयः 'देववाणी-परिषद्वार्तायां, संस्कृत-जगतः कार्यकलापानां च परिचयः 'संस्कृत-जगद्वार्तायां, क्रमशः श्रीमत्या रमाशुक्लया आनन्दवर्धनशुक्लेन च दीयेते ।

पाठकाः क्वचिज्जाता मुद्रणत्रुटीः संशोधयितुं सादरं प्रार्थ्यन्ते । ३६ पृष्ठे तृतीयपंक्तौ 'मकिर' इत्यस्य स्थाने 'मन्दिर' इति पठनीयम् । अंकप्रकाशने यो विलम्बो जातस्तदर्थमपि क्षन्तव्या वयम् ।

स्वातन्त्र्यपर्वणि सर्वेभ्यः शुभकामनाः !

विदुषामाश्रवः

रमाकान्तः

१५-८-१९९२ ई०
आर ६, वाणी-विहारः
नयी दिल्ली-११००५९

(डा० रमाकान्त शुक्लः)
प्रधानसम्पादकः

भवतां पत्रम्

डा० यदुनाथ प्रसाद दुबे
संस्कृत-विभागाध्यक्ष:
भवन्स मेहत महाविद्यालय:,

भरवारी
इलाहाबाद-२१२२०१
२०-१२-१९९२

परमादरणीया: शुक्लमहाभागा:

प्रणमाम्यहम्। भवतु नामाभिनव: संवत्सर: "१९९२" मङ्गलमय: शताधिकं जीवनञ्च।

अत्र कुशलं तत्रास्तु। स्वकीयसमस्तपरिवारसदस्यै: सह सानन्दा: प्रसन्नचित्तसंयुक्ता: कुशलपूर्वका निवसन्ति भवन्त: वर्तत इति मे मनसि द्रढीयान् विश्वास:। द्विवारं नवदिल्या: उत्तमनगरे प्रवर्तमानं ६ वाणी विहारस्थं भवद्गृहङ्गतासमहम् जुलाईमासस्य द्वादशतारिकायां पश्चादधुनैव दिसम्बरमासस्य नवतारिकायाम्। मदीयमहत्पुण्योदयाभावान्नजातम् भवन्महापुरुषदर्शनम्। विलिखितानि मया नैकानि पत्राणि, न समुपलब्धमद्वितीयं पत्रम्। भवता सम्प्रेषितोऽर्वाचीनसंस्कृतत्रैमासिकपत्रस्य त्रयोदशवर्षे तृतीयोऽङ्क: चतुर्थोऽङ्कश्च प्राप्तो मया। परमकृपालु: भवान्ममोपरि। धन्यवादार्हा: भवन्त: सततसंस्कृतसेवातत्परा:। अन्यतमा सर्वोत्तमा कापि "अर्वाचीनसंस्कृतम्" इति नामधेयाभिनवासमलङ्कृता सर्वासु संस्कृतपत्रपत्रिकासु त्रैमासिकी पत्रिकेयम्। नात्र कश्चिल्लेशमात्रमपि संशय: नात्र च काचिदत्युक्ति: अतिशयोक्तिर्वा। अस्या: त्रयोदशवर्षीये चतुर्थेऽङ्केऽङ्किता: सर्वे शीर्षका: ज्ञानविज्ञानप्रदा: नवनवोन्मेषशालिनिप्रतिभासंवलितविपश्चिद्रत्नसमुल्लिखिता:, सदयसहृदयहृदयार्वाजिका: नूतनभावविच्छित्तिसम्पृक्ता: कविताश्च। प्रथमं तावत्सकलविघ्नविघाताय कार्यस्य निर्विघ्नसमाप्त्यर्थं कर्त्तव्यमवश्यमेव मङ्गलाचरणमिति महाकविनादौ शुक्लमहोदयेनायुर्वेदाचार्यस्य "धन्वन्तरिं तमीडे" इति स्तवनं कृतम् शास्त्रानुसारम्। भक्त प्रवरकविवरश्रीसुन्दरराजमहाशयेन विरचिते "श्रीहनुमत्पञ्चाशत्, शरणागतिषोडशी" ति रचने द्वे भक्तिरसाप्लाविते अनिर्वचनीये च स्त:। श्लोकानामाङ्ग्लभाषायां स्वयमेव कृतोऽनुवाद: कविना प्रशंसनीयोऽनुकरणीय: लाभकरश्च। भवतु नाम हिन्दीभाषायामप्यनुवाद: तेनैव सर्वसामान्यजनानां ज्ञानवर्धनाय भक्तिरसामृतपानाय च। सत्यमेव भणति डा०इल.घोषमहोदया "अद्य नास्ति स राम: प्रतिकार: सम्भव: कथम्" अकालमृत्युरिति कवितायाम्। असंख्यका: भारतभाविकर्णधारा: दुग्धमुखा: अकालमृत्युकवलिता: नवजातशिशव: मृता:, म्रियन्ते मरिष्यन्ति च। न जना: चिन्तयन्ति करुणाश्रुजलपूर्णा

वेदनां प्रति । कवितेयं केवलं करुणक्रन्दनं करिष्यत्येव । कुत्र सञ्जातास्माकं भारतीया संस्कृतिः, यत्र बालानां संरक्षणाय, संवर्धनाय, सुरक्षायै लालनाय पालनाय च प्रतिक्षणं निरताः आसन् जनाः, आधुनिकराजनेतारस्तु केवलं दक्षाः निपुणाः प्रवीणाश्च भाषणकलायां बालदिवस (Children's day)-वेलायाम् । रोदयिष्यत्यवश्यमेव हृदयविदारिका, समसामयिकरचनेयं ज्वलन्त-समस्यासन्निहिता नैकान् नेतृजनान्, तदैव तेषां नेत्रोन्मीलनं भविष्यति । एकता-नवयुगदेव-निर्धनता-निष्क्रियता-इतिचतुष्टयोपशीर्षकगर्भस्थाः श्रीगणपति-शुक्लाचार्यस्य क्षणिकाः बलादाकर्षयन्ति सहृदयपाठकानां मनांसि । प्रतिशब्दः महत्त्वपूर्णः क्षणिकानाम् । कृतैकतायाः परिभाषा समीचीना परिपालनीया च कविना । भवतु नाम बहुप्रचलनं संस्कृत-कविताक्षणिका-विधायाः । पत्रिकान्ते च चिरायुषा सदानन्दपरिवर्धनेनानन्दवर्धनेन सम्पूजनीयया श्रीमत्या रमाशुक्लया च "देववाणी-परिषद्वार्ता, संस्कृत-जगद्वार्ता" प्रस्तुतेति वार्ताद्वयी समीचीना परिज्ञानवर्धिनी च । वस्तुतस्तु, सर्वं शोभनीयं समीचीनं समुचित पत्रिकायामस्याम्, किं बहुना ।

फरवरीमासस्य (१९९२) २२-२३ तारिकयोः "राष्ट्रैक्ये संस्कृतस्य योगदानमि" ति विषयमधिकृत्य भविष्यति द्विदिवसीया संस्कृत-गोष्ठी । भवदीया महनीया समुपस्थितिः सर्वथा प्रार्थनीयास्ति । अनयोः तारिकयोः भवता न कर्त्तव्यमन्यत्र किमपि कार्यक्रमस्य निर्धारणम् । अस्मात्कारणादेव प्राग् संसूचयाम्यहम् । लक्ष्मणपुरस्थायाः संस्कृत-अकादम्याः समायोजनमपि भविष्य-ति। भवन्तं विना कथं काव्यसन्ध्या ! शीतावकाशसमये शिमलातः समागतेषु सत्सुगुरुवर्य्येषु डा० राजेन्द्रमिश्रमहाभागेषु प्रयागं, तदैव सम्यग्रूपेण भविष्यति निर्धारणं कार्यक्रमस्य । गोष्ठ्याः समग्रविवरणात्मकमामन्त्रण-पत्रं प्रेषयिष्यामि पश्चात् । मदीयः महाविद्यालयीयः प्राचार्यः डा० ए० के० चतुर्वेदमहोदयोऽपि समधिकः समुत्सुकोऽस्ति साहित्यिकसांस्कृतिकक्रियाकलापेषु ।

भवदीयानुजः
यदुनाथप्रसाद दुबे

उत्तरम्

प्रियभ्रातृषु डा० दुबेमहाभागेषु

सस्नेहं नमस्काराः ।

भवतां पत्रं १४/१ (जनवरी १९९२) अंके प्रमादवशान्न प्रकाशितमभूदिति पौनःपुन्येन क्षमां याचे। भवद्भिरर्वाचीन-संस्कृतं प्रत्यक्षरं पठितमिति ज्ञायतेऽनेन पत्रेण । पत्रोत्तरादाने ममालस्यमपि मर्षयन्तु । नूतने वत्सरे ते भवेन्मङ्गलम् !

भवत्स्नेहाधीनः
रमाकान्त शुक्लः

डा० रमाकान्तशुक्लप्रणीतं

चक्रानुसरणम्

(ध्वनिनाटकम्)

(गम्भीरसंगीतकानन्तरं कर्कशगम्भीरः स्त्रीध्वनिः सप्रतिध्वनिप्रभावं श्रूयते ।)

ध्वनिः : अहं नियतिरस्मि ! मद्रथचक्राणाम् उच्चावचस्थित्या बिश्वमिदं परिवर्तते । इदं गीतम् (गीतध्वनिः) इदं च क्रन्दनं (क्रन्दनध्वनिः) अयं पञ्चवाद्ययुतः प्रासादः (शहनाई-नफीरीवादनम्) इदं च कुक्कुरशृगालवेतालाकीर्णं श्मशानम् (कुक्कुरशृगालरोदन-वेतालाट्टहासध्वनिः), अयं विवाहः (मन्त्रध्वनिः) इदं च मरणम् (रोदनध्वनिः) इदं निर्माणं (श्रमिकाणां समवेतध्वनिः मिक्सरध्वनिः) अयं च ध्वंसः (बुलडोजरैर्भवन-पातनादिध्वनिः), इदं यन्त्रोद्योगकलानिकेतनादिकम् (यन्त्रालयाणां ध्वनिः, सायरनध्वनिः), इदं च श्वापदाकुलितमरण्यम् (सिंहादिध्वनिः), इदं प्राकृतिकं रामणीयकम् (कोकिल-नदी-चटकादिध्वनिः) इयं च प्रलयक्रीडा (घनगर्जन-भूकम्प-झंझावातादिध्वनिः) —सर्वमपि मद्रथचक्राणामेव लीला! (रथचक्रघर्घरस्वरः) अहं नियतिरस्मि ! चिरंजिजीविषूणां मृत्युं मुमूर्षूणाञ्च जिरञ्जीवित्वम्, धनाढ्यानां दारिद्र्यं दरिद्राणां च कुबेरत्वम्, सुरूपाणां कुरूपत्वं कुरूपाणां च सुरूपत्वं, महतां लघुत्वं लघूनां च महत्त्वं, विजेतॄणां विजितत्वं पराजितानां च जेतृत्वं, अहंकारिणां दीनत्वं दीनानां चाहंकारित्वं, नृपाणां रंकत्वं रंकाणां च नृपत्वं, शासकानां बन्दित्वं बन्दिनां च शासकत्वं विषस्यामृतत्वममृतस्य

च विषत्वं सम्मानितानामपमानम् अपमानितानां च सम्मानमहं यदृच्छया विदधामि ! जगतः सर्वोऽपि क्रियाकलापो मद्रथचक्राणामनुसरणमेव ! (रथचक्रघर्घरस्वरः) व्यर्थं वदन्ति जनाः—यत्कर्माणि भाग्यहेतवः; यथार्थं भणाम्यहम् यदहमेव कर्महेतुः (साट्टासं) हा हा हा ! अहं नियतिः, अहं विधिः, अहं दैवं अहं दिष्टम् ! अहं स्त्री, अहं पुमान् अहं नपुंसकम् ! हा हा हा—(विलीयते) मत्कथने श्रद्धधानैर्भाव्यामेव सर्वैः। ननु पश्यन्तु इमं विल्हणं यः पुरा राजसम्मानं लब्धवानद्य च राजकोपशरव्यः सन् वध्यभूमिं नीयते ।

विल्हणः : (स्वगतम्) नियतिचक्रस्य गतिरपि विचित्रा अस्ति! प्राणिना तच्चक्रस्य अनुसरणमवश्यमेव कर्तव्यं भवति ! भाग्यं हि, न जाने, कदा सधनं निर्धनं कुर्यात्, सबलं निर्बलं कुर्यात् सुरूपं कुरूपं कुर्यात् संभावितं च अपमानितम् कुर्यात् इति न केनापि वक्तुं शक्यते, कर्ममार्गानुयायिनोऽपि भाग्यचक्रमनुसरन्तो भाग्यमेव सर्वोच्चत्वेन अंगीकर्तुं विवशाः भवन्ति । (निःश्वस्य) अद्य अहं कोपपालादिष्ट-प्रहरिभिः परिवृतः सापमानं वधस्थलं नीयमानोऽस्मि ! अद्य मार्गस्थाः जनाः मदीयां दशां विलोक्य कथमिव शोचन्ति ! कश्चित् मामुपहसति, कश्चित् सहानुभूतिं प्रदर्शयति, कश्चित् मदीयां निर्भयशान्तमुद्रां शंसति । किञ्चित्कालानन्तरमेव मदीयं शिरः स्कन्धात्पृथग्भविता । अहो भाग्यचक्रम् ! कदाचिदेते जनाः मामभिनन्दितुं राजमार्गस्य उभयपार्श्वयोः एकत्रिताः अभूवन्, एते च प्रहरिणो मम सम्मानार्थं विशालजनसमुदायमपसारयन्तः प्राचलन्, किन्तु अद्य तु विपरीतमेव ! लोका हसन्ति, प्रहरिणश्च मां निगृह्य वधाय नयन्ति !

प्रहरी : विल्हणपण्डित ! शीघ्रं चलतु ! एवं मन्दगत्या तु वरयात्रायां गम्यते ! ननु वधस्थानं नीयमानो भवान् । अधोमुखः सन्

किं शोचति ? ननु मुखं तु दर्शयतु सर्वेभ्यः स्वप्रशंसकेभ्यो दर्शकेभ्यः ?

विल्हणः : ओः! (स्वगतम्) अद्य अयं प्रहरी अपि ममोपदेष्टा संवृत्तः यो हि पूर्वं मम आज्ञाकर आसीत् ! स्मरामि ननु तद्दिनम् यदा अस्यैव पाञ्चालदेशचूडामणिभूतस्य लक्ष्मीमन्दिर-नगरस्य राजमार्गे एतादृशैः अनेकैः प्रहरिभिः मद्रथमार्गे जनापसरणं कृतम् ! यदा च मदनाभिरामनृपतिना सादर-माहूयमानोऽहस्मिन् नगरे संप्रविष्टः……

(पूर्वदीप्ति (फ्लैशबैक)पद्धत्या दृश्यान्तरम्)

(रथध्वनिः श्रूयते)

प्रहरिणः अपसरन्तु, मार्गं ददतु । (रथध्वनिः)

जनाः : स्वागतम् कविपुङ्गवस्य, अभिनन्दनं कविललामस्य (रथध्वनिः)

सारथिः : पण्डितवर ! इदं राभवनम् । एते च भवदभिनन्दनोत्सुका राजपुरुषास्तिष्ठन्ति । प्रधानामात्योऽपि भवन्तं प्रत्युद्ग्रहोतुं तिष्ठति । ('अये ! विल्हणपण्डितः सम्प्राप्तः' इति ध्वनिः । राजपुरुषानां कलकलः)

अमात्य स्वागतं कविशिरोमणेः विल्हणपण्डितस्य ! वेत्रवति ! कवि-पुङ्गवं मार्गं दर्शय । देवः सौत्सुक्यं प्रतिपालयति एनं महानु-भावम् ।

वेत्रवती : इत इतः कविपुङ्गवः । (गमनध्वनिः) इदं राजभवनम् ।

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

राज्ञा च मह्यमभिनन्दनं व्याहृतम्—

(पूर्वदीप्ति (फ्लैशबैक) पद्धत्या दृश्यान्तरम्)

राजा : स्वागतं विल्हणपण्डितस्य ।

विल्हणः : जयतु महाराजः !

राजा : विल्हणपण्डित ! अस्माभिः भवतोऽतीव प्रशंसा श्रुता ! अद्य भवन्तं वीक्ष्य मुदितमुताः स्मः ।

च विषत्वं सम्मानितानामपमानम् अपमानितानां च सम्मानमहं यदृच्छया विदधामि ! जगतः सर्वोऽपि क्रियाकलापो मद्रथचक्राणामनुसरणमेव ! (रथचक्रघर्घरस्वरः) व्यर्थं वदन्ति जनाः—यत्कर्माणि भाग्यहेतवः; यथार्थं भणाम्यहम् यदहमेव कर्महेतुः (साट्टासं) हा हा हा ! अहं नियतिः, अहं विधिः, अहं दैवं अहं दिष्टम् ! अहं स्त्री, अहं पुमान् अहं नपुंसकम् ! हा हा हा—(विलीयते) मत्कथने श्रद्धधानैर्भाव्यामेव सर्वैः। ननु पश्यन्तु इमं विल्हणं यः पुरा राजसम्मानं लब्धवानद्य च राजकोपशरव्यः सन् वध्यभूमिं नीयते ।

विल्हणः : (स्वगतम्) नियतिचक्रस्य गतिरपि विचित्रा अस्ति! प्राणिना तच्चक्रस्य अनुसरणमवश्यमेव कर्तव्यं भवति ! भाग्यं हि, न जाने, कदा सधनं निर्धनं कुर्यात्, सबलं निर्बलं कुर्यात् सुरूपं कुरूपं कुर्यात् संभावितं च अपमानितम् कुर्यात् इति न केनापि वक्तुं शक्यते, कर्ममार्गानुयायिनोऽपि भाग्यचक्रमनुसरन्तो भाग्यमेव सर्वोच्चत्वेन अंगीकर्तुं विवशाः भवन्ति । (निःश्वस्य) अद्य अहं कोपपालादिष्ट-प्रहरिभिः परिवृतः सापमानं वधस्थलं नीयमानोऽस्मि ! अद्य मार्गस्थाः जनाः मदीयां दशां विलोक्य कथमिव शोचन्ति ! कश्चित् मामुपहसति, कश्चित् सहानुभूतिं प्रदर्शयति, कश्चित् मदीयां निर्भयशान्तमुद्रां शंसति । किञ्चित्कालानन्तरमेव मदीयं शिरः स्कन्धात्पृथग्भविता । अहो भाग्यचक्रम् ! कदाचिदेते जनाः मामभिनन्दितुं राजमार्गस्य उभयपार्श्वयोः एकत्रिताः अभूवन्, एते च प्रहरिणो मम सम्मानार्थं विशालजनसमुदायमपसारयन्तः प्राचलन्, किन्तु अद्य तु विपरीतमेव ! लोका हसन्ति, प्रहरिणश्च मां निगृह्य वधाय नयन्ति !

प्रहरी : विल्हणपण्डित ! शीघ्रं चलतु ! एवं मन्दगत्या तु वरयात्रायां गम्यते ! ननु वधस्थानं नीयमानो भवान् । अधोमुखः सन्

किं शोचति ? ननु मुखं तु दर्शयतु सर्वेभ्यः स्वप्रशंसकेभ्यो दर्शकेभ्यः ?

विल्हणः : ओः! (स्वगतम्) अद्य अयं प्रहरी अपि ममोपदेष्टा संवृत्तः यो हि पूर्वं मम आज्ञाकर आसीत् ! स्मरामि ननु तद्दिनम् यदा अस्यैव पाञ्चालदेशचूडामणिभूतस्य लक्ष्मीमन्दिर-नगरस्य राजमार्गे एतादृशैः अनेकैः प्रहरिभिः मद्रथमार्गे जनापसरणं कृतम् ! यदा च मदनाभिरामनृपतिना सादर-माहूयमानोऽहस्मिन् नगरे संप्रविष्टः……

(पूर्वदीप्ति (फ्लैशबैक)पद्धत्या दृश्यान्तरम्)

(रथध्वनिः श्रूयते)

प्रहरिणः अपसरन्तु, मार्गं ददतु । (रथध्वनिः)

जनाः : स्वागतम् कविपुङ्गवस्य, अभिनन्दनं कविललामस्य (रथध्वनिः)

सारथिः : पण्डितवर ! इदं राभवनम् । एते च भवदभिनन्दनोत्सुका राजपुरुषास्तिष्ठन्ति । प्रधानामात्योऽपि भवन्तं प्रत्युद्ग्रहोतुं तिष्ठति । ('अये ! विल्हणपण्डितः सम्प्राप्तः' इति ध्वनिः । राजपुरुषानां कलकलः)

अमात्य स्वागतं कविशिरोमणेः विल्हणपण्डितस्य ! वेत्रवति ! कवि-पुङ्गवं मार्गं दर्शय । देवः सौत्सुक्यं प्रतिपालयति एनं महानु-भावम् ।

वेत्रवती : इत इतः कविपुङ्गवः । (गमनध्वनिः) इदं राजभवनम् ।

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

राज्ञा च मह्यमभिनन्दनं व्याहृतम्—

(पूर्वदीप्ति (फ्लैशबैक) पद्धत्या दृश्यान्तरम्)

राजा : स्वागतं विल्हणपण्डितस्य ।

विल्हणः : जयतु महाराजः !

राजा : विल्हणपण्डित ! अस्माभिः भवतोऽतीव प्रशंसा श्रुता ! अद्य भवन्तं वीक्ष्य मुदितमुताः स्मः ।

बिल्हणः : कृतज्ञोऽस्मि ।

राजा : पण्डितप्रवर ! मदीया कन्यास्ति-यामिनीपूर्णतिलका । तया व्याकरणमधीतम्, सर्वाः कला अपि तया अधिगताः. संगीतनैपुण्यम् चापि तया लब्धम् ।

बिल्हणः : ननु अनुरूपमेव सर्वमपि राजकन्यकायाः ! भवतु ।

राजा : अधुनां तां काव्यनिपुणां कर्तुमिच्छामि । न हि साहित्यशिक्षां विना जीवनं सफलं भवति । तिष्ठतु चेत् किमपि धन-वैभवं जनस्य पार्श्वे, विलसतु चेत्किमपि रूपयौवनसम्पन्नत्वम्, अस्तु चेत्किमपि कुलीनत्वम्, किन्तु साहित्यशिक्षां विना तस्य जीवनं निरर्थकमेव! काव्यामृतस्य अभ्युपगमाय जनेनावश्यमेव प्रयत्नशीलेन भाव्यम् । कस्मिन् क्षणे कस्मिन् स्थानेऽस्माभिः कथमिवाचरणीयम्—इति काव्यानुशीलनमेवास्मभ्यं दिशति । काव्यशिक्षामुपलभ्य मन्ये, जनः दुर्व्यसनेषु उपेक्षाबुद्धिं बद्ध्वा समाधौ तिष्ठति । काव्यामृतं पीत्वा च सः वेद्यान्तरस्पर्शशून्यतामनुभवति ! काव्यं हि लोकमङ्गलकारीणि कर्माणि कर्तुं जनं प्रेरयति । भवान् कविरपि अस्ति, पण्डितश्चापि । भवान् मम कन्यकायै काव्यशिक्षां ददतु इत्यस्मत्प्रार्थना ।

बिल्हणः : शुभः कल्पः । यदि सा काव्यशिक्षां जिघृक्षति-तदावश्यमेव दास्यामि ।

राजा : पण्डितवर ! किन्तु कष्टकर एको वृत्तान्तः ।

बिल्हणः : कः सः ?

राजा : दौर्भाग्यात् मम सुता कुष्ठिनी अस्ति ! इदं कथ्यते—'रूपयौवनसम्पन्नाः विद्याहीनाः न शोभन्ते' किन्तु अहं चिन्तयामि—'विद्यासम्पन्नाः रूपहीना न शोभन्ते ।' मन्ये यामिनीपूर्णतिलका सा मम सुता नामसाम्यात् यामिनीपूर्णतिलकात् चन्द्रादेव श्वेतिमानमग्रहीत् !

बिल्हणः : कष्टम् ! किन्तु अहं चिन्तयामि-यदि सा साहित्य-सङ्गीतकलाः स्वजीवने धारयति तदा सा एकाकिन्यपि

स्वं जीवनं ससुखम् गमयितुमीशा साहित्यामृतसिन्धौ निमग्ना सा स्वकुष्ठपीडां न ज्ञास्यति। भवता युक्तं चिन्तितं यद्भवान् तस्यै काव्यशिक्षां दापयित्वा तस्या जीवनं चिन्तामुक्तं कर्मठं च विधातुमिच्छति।

राजा : कविवर! अतीव कष्टकरं संवृत्तम्! मया तु दैवज्ञमुखाच्छ्रुतं वर्तते यत्कुष्ठिन्या मुखं भवता कदापि न द्रष्टव्यम्! यदि भवान् कदापि कष्ठिन्या मुखं द्रक्ष्यति तदा भवतो विद्यया साकं नेत्रयोर्ज्योतिरपि विलुप्तं भविष्यति। अप्येतस्यामवस्थायां मत्सुतापाठनं भवान् अनुमन्यते?

विल्हणः : राजन्! किमु कुष्ठिजीवस्य संवेदनशीलं हृदयं न भवति? किमु तस्य बुद्धिर्न भवति? किमु तत्र जिज्ञासा नैव भवति? किमु तत्रोत्साहो न भवति? यत्तस्मै विद्यादानं न कर्तुं शक्यते। ईश्वरेण स जनो दण्डितः, ईश्वरांशैरस्माभिस्तु स न दण्डनीयः। रोगिणां कृते तु अत्यन्तमेव सदयेन सहृदयेन च भाव्यम् प्राणिना, विशेषतः कविना।

राजा : कविवर! युक्तं भणति भवान्। किन्तु प्राणिनां जीवनदर्शनं विविधम्। केचित् जगति व्याप्तं कष्टमेवोन्मूलयन्तः स्वजीवनं सार्थकं मन्यते, केचिच्च जगति विप्रकीर्णं विभूतिमत् श्रीमत् सौंदर्यमेव द्रष्टुकामाः सौन्दर्योपासनया ईश्वराराधनं कुर्वन्तः कालं यापयितुकामाः भवन्ति, अपरे च विघ्नानां जयं चिकीर्षवः सर्वदा कर्ममार्गमनुधावन्ति। प्रायः कवीनां जीवनदर्शनानुसारेण सौंदर्योपासनैव युक्ता श्रूयते। मम च कन्या नास्ति सौन्दर्योपेता।

विल्हणः : राजन्! यद्यपि कवयः "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा। तत्तदेवावगच्छ त्वं, मम तेजोंऽशसम्भवम्।" इति वचनानुसारमुदात्तवस्तुष्वेव आदरं निदधति तथापि मानवीयभावनां तें सर्वोच्चत्वेन मन्यन्ते। अस्तु! राजन्!

एक उपाय: सम्भाव्यते येन दैवज्ञकथनमपि रक्षितं स्यात् भवत्स्तुताया अध्ययनमपि स्यात् ।

राजा : कः सः ?

विल्हणः : दैवज्ञेन ! मत्कृते कुष्ठिन्या अदर्शनमेव तु निर्धारितम् ?

राजा : आम् !

विल्हणः : कुष्ठिना साकं भाषणं तु अनुमन्यते दैवज्ञः ?

राजा : दर्शनं विना भाषणं कथमिव सम्भाव्यते ? यदवधि चेष्टादिवैशिष्ट्येन संवलितं भाषणं न साक्षात्क्रियते तदवधि भाषणस्य किमौचित्यम् ? रूपं विना शब्दस्य किं रामणीयकम् ? दर्शनस्य वैशिष्ट्यं लक्षयद्भिरेव मनीषिभिः 'काव्येषु नाटकं रम्यम्' इति निर्धारितम् । दृष्टव्यक्तेरेव भाषणं प्रभावशालि । अस्तु । भवान् कमुपायं निर्दिशति ?

विल्हणः : अहमध्यापनकाले नेत्रे निमील्य स्थास्यामि ।

राजा : इदन्त्वतीव दुष्करम् । ओः, अभ्युपगत उपायः ।

विल्हणः : कः सः ?

राजा : अहं द्वयोरपि भवतोः मध्ये काण्डपटं व्यवस्थापयिष्यामि । काण्डपटस्य एकतो भवान् स्थास्यति अपरतश्च मम सुता । भवान् कुष्ठिदर्शनेन अन्धतां न प्राप्स्यति सा च भवद्वाणीनिर्गतं काव्यामृतं भवद्बुद्धिवैभवनिर्गलितं काव्यशास्त्रज्ञानं च लप्स्यते ।

विल्हणः : सुष्ठु चिन्तितो भवद्भिरुपायः ।

राजा : पुनश्च, काण्डपटव्यवस्थायां सञ्जातायामपि कन्यामुखादर्शनार्थं दीपरहिते स्थाने प्रदोषवेलायामेव अस्माभिः अध्यापनस्य व्यवस्था विधास्यते । इदानीं भवान् मम सुताया पठिनमङ्गीकर्तुमर्हति । एतेनोपायेन द्वयोरपि कुशलं स्यात् ।

विल्हणः : यथा रोचते भवते ।

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

एवं च राज्ञा बहुमानितः सन् कौशेयवसनयुगलेन च पूजितः सन् अहं

राजसभाभवनादागत्य तां रात्रिं स्वावासस्थले व्यतीताय। आगामिनि च दिवसे सायंकाले अदृश्या शिष्या पठितुं समागता। मदीयावासैकदेशेऽध्ययनस्य व्यवस्था जाता। अध्ययनस्थले काण्डवस्त्रं व्यवस्थापितामासीत्। विचित्रमेवासीदिदमध्यापनं यत्र गुरुःशिष्यायाः प्रणामचेष्टां नविलोकयितुमीश आसीत् यत्र च गुरोः अभिव्यक्तिप्रियं चेष्टासमूहं शिष्या न द्रष्टुं प्रभुरासीत्। एकतः प्रहरिणा ससम्मानमहमध्ययनस्थाने नीतोऽभवम्। अपरतश्च राजकुमारी माम् प्रतीक्षमाणा तिष्ठति स्म!

(फ्लैशबैकपद्धत्या)

प्रहरी : कविवर! राजकुमारी पठितुं समागता! कृपया अध्यापनपीठं सनाथ्यताम्।

विह्लणः : एवंभवतु। राजकुमारि! अहमध्यापयितुं सज्जोऽस्मि।

राजकुमारी : प्रणमामि पण्डितवरम्।

विल्हणः : कल्याणि! शुभं भूयात्। भवतीं द्रष्टुमीशो नास्मि-इति दूनहृदयोऽस्मि।

राजकुमारी : भगवन्! भवन्तं साक्षात्प्रणामदानेन उपस्थातुं असमर्थाऽस्मीति क्षन्तव्यास्मि।

विल्हणः : कल्याणि! भाग्यचक्रस्यैवमेव गतिः! अस्तु! किं पठितुकामा भवती?

राजकुमारी : भगवन्? काव्यं कर्तुं विचारयितुं चेच्छामि।

विल्हणः : अतीव महान् भारः सोढव्यस्तदा तु आवाभ्यां द्वाभ्यामपि। कल्याणि! कवित्वम् अत्यन्तं दुर्लभं भवति। ईश्वरदत्तप्रतिभया सम्पन्न एव प्राणी कवितां कर्त्तु विचारयितुं च शक्नोति। व्युत्पत्या अभ्यासेन च तस्य प्रतिभा वर्धते, काव्यं चोद्गीर्यते। न तज्ज्ञानमस्ति, न तच्छिल्पमस्ति, न सा विद्यास्ति, न सा कलास्ति यत्र काव्याङ्गत्वं न तिष्ठति। महाराजः कथयति स्म यद्भवती सङ्गीतं सम्यक् जानाति। साहित्यं प्राप्य भवत्याः स्वरलहरी अत्यन्तमेव सार्थका स्यात्।

राजकुमारी : भवत्कृपया!

विल्हणः : राजकुमारि ! अद्य प्रथमं मङ्गलाचरणं तदनु कवेर्माहात्म्यं च भवत्या पठनीयं, बोद्धव्यं, श्रावणीयं च स्यात् ।

राजकुमारी : यथाज्ञापयति भवान् ।

विल्हणः : प्रथममहं मङ्गलमाचरामि, तदनु भवत्याचरणीयम् !

वचांसि वाचस्पतिमत्सरेण साराणि लब्धुं ग्रहमण्डलीव ।
मुक्ताक्षसूत्रत्वमुपैति यस्याः सा सप्रसादास्तु सरस्वती वः!

राजकुमारी : (विल्हणसहायतया पठति सस्वरम्)

विल्हणः : साधु ! पुनरपि पठनीयम्

यस्य स्वेच्छाशवरचरितालोकनत्रस्तयेव
न्यस्तश्चूडाशशिकलिकया क्वापि दूरे कुरङ्गः ।
स व्युत्पत्तिं सुकविवचनेष्वादिकर्त्ता श्रुतीनां
देवः प्रेयानचलदुहितुर्निश्चलां वः करोतु ।।

राजकुमारी : (विल्हणसहायतया पठति)

विल्हणः : शोभनम् ! राजकुमारि ! कवित्वं नृपत्वादपि वरतरम्! राजा स्वदेशे पूज्यते, कविश्च सर्वत्र सर्वदा च पूज्यते ! यदि कवयो नाभविष्यन् तर्हि नृपतीनां नामापि कश्चिन्न गृह्णीयात् ।

पृथ्वीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे
कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ?
भूपाः कियन्तो न बभूवुरुर्व्यां
जानाति नामापि न कोऽपि तेषाम् ।।

राजकुमारी : अतीव शोभनो भावः ।

विल्हणः : पठतु भवत्यपि मया साकम् (पुनरावर्तयति पृथ्वीपतेः)

लङ्कापतेः संकुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवादिकवेः प्रभवो न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः।।

राजकुमारी : (पठति) तदैव तु अहं नृपसुता सत्यपि कवितायां श्रद्धां निदधामि ! भगवन् ! भवतां शैली अतीव रुचिरा !

विल्हण : भवत्या उच्चारणं स्वरलहरी च मामध्यापनाय प्रेरयतः। अधुना नृपतयः प्रबोध्यन्ते । आकर्ण्यताम् । अधुना भवत्या एकाकिन्यैव सम्पूर्णः श्लोकः कण्ठीकृत्य श्रावणीयः न तत्र मया साहाय्यं करिष्यते । (सगुञ्जनं)

स्वेच्छाभङ्गुरभाग्यमेघतडितः शक्या न रोद्धुं श्रियः
प्राणानां सततप्रयाणपटहश्रद्धा न विश्राम्यति ।
त्राणं येऽत्र यशोमये वपुषि वः कुर्वन्ति काव्यामृतै—
स्तानाराध्य गुरून् विधत्त सुकवीन्निर्गर्वमुर्वीश्वराः ।

राजकुमारी : भगवन् । भवतां स्मरणशक्तिः कण्ठशक्तिश्चातीव समर्था। अहं तु इतो गत्वा सर्वानपि श्लोकाँल्लेखिष्यामि ।

बिल्हण: : प्रथममिह तु श्रावयतु ।

राजकुमारी : इदं प्रस्तूयते सम्पूर्णं पद्यम् (पठति)। भगवन्! भवत्कृपया मदीयापि स्मरणशक्तिर्वर्धते ।

विल्हण : कल्याणि ! शनैः शनैर्भवत्या स्मरणशक्तिर्भूयोऽपि वर्द्धिष्यते! अद्य तु प्रथममेव दिनम् । अधुनान्तिमः श्लोकः पाठ्यते । प्रस्तूयते चायम्

हे राजानस्त्यजत सुकविप्रेमबन्धे विरोधं
श्रद्धाकीर्तिः स्फुरति भवतां नूनमेतत्प्रसादात् ।
तुष्टैर्बद्धं तदलघु रघुस्वामिनः सच्चरित्रं
क्रुद्धैर्नीतस्त्रिभुवनजयी हास्यमार्गं दशास्यः ।।

राजकुमारी : (सहासं) इदं पद्यं पितरं श्रावयिष्यामि येन स्वभावत एव कविषु श्रद्धां निदधानः स तेषु अधिकतरां श्रद्धां निदध्यात् ननु सौभाग्यमेवास्माकं यद्भवान् राजकुलं स्वोपस्थित्यालंकरोति !

विल्हण: : अस्तु ! अलं प्रशंसया ! श्लोकं श्रावयतु ।

राजकुमारी : यथाज्ञापयति भवान् । (पठति)

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

एवं च सा यामिनीपूर्णतिलका मयाध्यापिता सती दिनानुदिनं काव्य-

शास्त्रे नैपुण्यं समाससाद। यद्यपि सा कुष्ठिनी आसीत् किन्तु तस्या प्रतिभा अतीव निर्मला आसीत्। यथा जले तैलबिन्दुः प्रसरति तथैव तस्या बुद्ध्यां समस्तमपि अध्यापितं वस्तु प्रसरति स्म। सत्वरमेव नानालङ्कारभेदेषु, काव्यरचनायां, नाटकेषु, कामशास्त्रे, अन्येषु च तेषु-तेषु काव्याङ्गभूतेषु शास्त्रेषु सा मत्तोऽपि निपुणतरा अजायत। 'सर्वतो जयमन्विच्छेत् पुत्राच्छिष्यात्पराभवम्' इति नियमानुसारेण ममापि इदमेवाभिलषितमासीत्। प्रतिदिनं मम सत्कारार्थं राज्ञा समर्पितैः ताम्बूलासनवस्त्रादिभिरहं न तथा तुष्टिं लेभे तथा तस्याः प्रतिभोद्रेकेण! सर्वमपि दत्तमासीत् दैवेन तस्यै किन्तु न सुन्दररूपमिदमेव चिन्तयन्नहं दैवं भृशं निनिन्द। मदीये आवासे एव अध्ययनस्थलं व्यवस्थापितमासीत्। तत्रैव मम सुखशयनादिकस्य व्यवस्थासीत्। प्रहरिणा साकमेकः सेवको मम सेवायां तिष्ठति स्म। प्रदोषवेलायां साहित्यचर्चा चलति स्म।

अध्यापनस्य क्रमे एवमेव प्रचलति कदाचिन्मधुमासस्य राका सम्प्राप्ता। राकेन्दोः ज्योत्स्नया आकाशवितानं राजतकांतिं प्राप्नोति स्म! अध्यापनानन्तरमहं स्वशय्यामधिरूढश्चन्द्रमेव वीक्ष्यमाणः आसम्। गवाक्षाच्चन्द्ररश्मयः कक्षं प्रविश्य तं सुधोज्ज्वलं कुर्वन्ति स्म। अनेके भावाः मम मानसे तरङ्गततिमुत्थापयामासुः। मच्चेतसि चन्द्रस्य वर्णनं कर्त्तुमिच्छा बलवती बभूव।

(फ्लैशबैकपद्धत्या)

विल्हणः : भगवन् सुधांशो! भवानपि मानवस्य जिज्ञासाया विषयो न जाने कदाप्रभृति संवृत्तः! भवन्तं वीक्ष्य ज्ञानविज्ञानवैभवशालिनो जनाः न जाने किं किं कल्पयन्ति! न जाने कियत्यः कथाः भवन्तमवलम्ब्य प्रचलिताः। भवतः कान्तिः, भवतः कलायाः क्षयः वर्द्धनं च, भवतः समुद्रोल्लासकारित्वं चकोरप्रीतिकरत्वं च न जानें कियत्यो गुणपरम्पराः कविभिरुपनिबद्धाः निबद्ध्यन्ते च। रमणीया ज्योत्स्ना भवतः! कल्पनोद्बोधको भवतः

कलङ्कः। कविभिर्बहूक्तं भवद्विषये
नाशयन्तो घनध्वान्तं तापयन्तो वियोगिनः।
पतन्ति शशिनः पादा भासयन्तः क्षमातलम्॥
ज्योत्स्नाचयः पयःपूरस्तारकाः कैरवाणि च।
राजति व्योमकासारराजहंसः सुधाकरः॥
उपोढरागेण विलोलतारकं
तथा गृहीतं शशिना निशामुखम्।
यथा समस्तं तिमिरांशुकं तया
पुरोऽपि रागाद् गलितं न लक्षितम्॥
करमुदयमहीधरस्तनाग्रे गलिततमःपटलांशुके निवेश्य।
विकसितकुमुदेक्षणं विचुम्बत्ययममरेशदिशो मुखं सुधांशुः॥
अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे।
इन्दोर्यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे॥

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

अहं सानन्दं शर्वरीशसम्पदं वर्णयन् आसम्। साक्षाद्दृश्यमानं शब्दवृत्तेष्वपि स्थापितं पश्यामिस्म।...सहसैव मदीया दृष्टिः काण्डपटे पपात। एकं सुन्दरं मुखमण्डलं मामेव वीक्षमाणं तत्र दृग्गोचरीभूतम्। अहं निश्चयं कर्तुं नापारयम् किमु इदं मुखमस्ति अथवा अपरं चन्द्रमण्डलमेव? अथवा रात्रावेव कमलं विकसितम्! मदीयं कौतूहलं वृद्धिमापन्नम्!

(फ्लैशबैकपद्धत्या)

राजकुमारी : (शनकैः) अतीव शोभनं चन्द्रवर्णनम्!

विल्हणः : कोऽस्ति काण्डपटे?

राजकुमारी : किं भवान् मां पश्यति?

विल्हणः : (स्वगतं) स्वरस्तु राजकुमारीसदृश एव! किमु सैव मया विलोक्यते! हुं (प्रकाशं) कात्र भवती काव्यविघ्नमुत्पादयितुमिह तिष्ठति?

क्रोधं संहरतु । इयमहमागच्छामि भवत्पार्श्वे एव !

राजकुमारी : क्रोधं संहरतु । इयमहमागच्छामि भवत्पार्श्वे एव !

विल्हण: : का भवती ममाभिमुखमायाति ?

राजकुमारी : किमु भवान् विल्हणकविरेव ?

विल्हण: : निश्चप्रचम् ! किन्तु भवती का ?

राजकुमारी : यामिनीपूर्णतिलकाऽहम् !

विल्हण: : मदीया शिष्या ?

राजकुमारी : अथ किम् ?

विल्हण: : कृपया दूरे एव तिष्ठतु ! मया कुष्ठाक्रान्तया भवत्या दर्शनं नैव कर्तव्यमिति भवत्पित्रा दैवज्ञेन न व्यवस्थापितम् । तद् गच्छतु काण्डपटस्यापरस्मिन् भागे । तत्रैव स्थित्वा किमपि भणतु, पृच्छतु वा । एतदर्थमेव तु काण्डपटो व्यवस्थापितः ! अयमहं लोचने मीलयित्वा स्थितोऽस्मि ।

राजकुमारी : लोचने मीलयित्वा? अन्धस्य लोचनमीलनेन को लाभः का वा हानिः ?

विल्हण: : कोऽस्ति अन्धः ?

राजकुमारी : का वात्र कुष्ठिनी ?

विल्हण: : ननु अत्रभवती एव !

राजकुमारी : (स्वगतं) नैष वराकस्य अन्धस्य अपराधः यदि सः काव्यविघ्नमुत्पादयन्तं जनं कुष्ठिसंज्ञया व्यपदिशति ! (प्रकाशं) भगवन् ! अहं कुष्ठिनी—लक्षणया अभिधया वा ?

विल्हण: : ननु अभिधयैव ! अहं भवत्या दर्शनं कर्तुं, नैवानुमतः कुष्ठिन्या भवत्या दर्शनं नैव मया कार्यमन्यथान्धत्वं विद्याविहीनत्वं च मे स्यात्' इति भवज्जनकस्य दैवज्ञस्य च व्यवस्था । तत्पालनार्थमेव केवलं काण्डवस्त्रव्यवस्थयाध्यापनं कर्तुमभिहितोऽस्मि । भवत्याः पित्रैव तु भवती कुष्ठिनी संज्ञापिता ।

राजकुमारी : पित्रा ? तेनैव भवान् अन्धः प्रख्यापितः । तदैव तु मया

काण्डवस्त्रं मध्ये व्यवस्थाप्य भवद्भ्यः शिक्षा प्राप्यते।

विल्हणः : केयं प्रहेलिका ? केयं राजनीतिः ?

राजकुमारी : भगवन् ! यदि भवान् वस्तुतः सनेत्रो विल्हण एव तदा इदं तु अवश्यमेव स्मरन् स्यात् यद्भवतोऽभिनन्दनेऽहं कदापि साक्षान्नोपस्थिता !

विल्हणः : निश्चप्रचम्! अदृष्टपूर्वान्नभवती । अद्यैव भवतीं विलोकयामि!

राजकुमारी : भवतोऽभिनन्दनं कर्त्तुमहमनीशा आसम्—यतो हि अहं पित्रादिष्टासम्—अन्धस्य गुरोः मुखं नावलोकयेयमीति ! भवाँश्च अन्ध आसीदिति मया पितुर्मुखादेव श्रुतम् ।

(पलैशबैकान्तार्गतपलैशबैकपद्धत्या)

राजकुमारी : तात ! कस्य पण्डितस्याभिनन्दनं भवति राजभवनेऽद्य?

राजा : वत्से ! अद्य तुभ्यं साहित्यशिक्षां दापयितुमस्माभिः विल्हणकविः राजभवनेऽभिनन्द्यते ।

राजकुमारी : सः एव काश्मीरिको विल्हणकविः यस्य रूपयौवनसम्पन्नत्वेन साकं काव्य विद्यावैभवमपि जेगीयते जनैः ।

राजा : पुत्रि ! स एव विल्हणः !

राजकुमारी : तदा तु अस्माभिरपि तस्याभिनन्दनं कार्यम् ।

राजा : अहं तु इदमेवेच्छामि यत्त्वं तस्य स्वागतं कुर्याः । किन्तु एकः प्रत्यूहस्तिष्ठति अस्मिन् स्वागतमार्गे !

राजकुमारी : कः सः !

राजा : दौर्भाग्यात् गतमासे एवं विल्हणस्य नेत्रज्योतिर्विलुप्तम्। सहसैव आयतलोचनः सः अन्धो बभूव !

राजकुमारी : विल्हण अन्धः सञ्जातः ? हा कष्टम् !

राजा : सौमनस्यजनके तस्य नेत्रेऽधुना बीभत्सजनके सञ्जाते । दैवज्ञैश्च भणितमस्ति-यदि त्वम् अन्धस्य गुरोर्मुखं पश्यसि तर्हि विद्याविलोपस्ते स्यादिति !

राजकुमारी : किमहं स्वाध्यापकस्य मुखमपि द्रष्टुं नापारयेयम्? कथं तर्हि विद्याऽधिगम्येत !

राजा : वत्से ! एतदेव तु चिन्त्यते मया। वास्तविकमध्ययनं तु नेत्रद्वारेणैव भवति न तु वाग्द्वारेण। यदवधि अध्यापकः स्वनेत्राभ्यां अध्यापितस्य स्थितिं न पश्यति तदवधि स निश्चेतुं न शक्नोति—शिष्येण कियद् ज्ञातमिति ! यदवधि च छात्रो विविधभङ्गियुतं विद्यादातृमुखं न पश्यति तदवधि स झटिति अध्यापनीयं विषयं ग्रहीतुं समर्थो न भवति। अत्र च दैवेन गुरुरन्धोकृतः। दैवज्ञैश्च शिष्यायै तद्दर्शनं निषिद्धं व्यवस्थापितम्।

राजकुमारी : इदानीं कथं मे साहित्यविद्याभ्युपगमः स्यात् ?

राजा : वत्से ! किमेवं कातरासि ? स एव विद्वन्मूर्धन्यः कवि-शिरोमणिस्तुभ्यं काव्यशिक्षां दास्यति। त्वं च अन्ध-मुखमपश्यन्ती एव काव्यशिक्षासारं ग्रहीष्यसि ?

राजकुमारी : कथमिव ?

राजा : मया अध्ययनस्थाने काण्डपटस्य व्यवस्था करिष्यते। विल्हणकविश्च सादरं निवेदितः स्यात् काण्डपटस्य द्वितीये पार्श्वे स्थित्वा अध्यापनार्थम्। एवं हि तव विद्याविलोपोऽपि नस्यात्; विद्वन्मूर्धन्यात् सारस्वतवैभवं च त्वं प्राप्नुयाः।

राजकुमारी : युज्यते।

राजा : अधुना त्वमत्रैव तिष्ठ! वयं तस्य प्रज्ञाचक्षुषः कवेः स्वागतं कुर्मः (निःश्वस्य) भाग्यचक्रस्यापि गतिर्विचित्रा। एतादृशो विद्वान् कविश्च लोचनाभ्यां विहीनः संवृत्तः।

(फ्लैशबैकान्तर्गतफ्लैशबैकसमाप्तिः)

एवं च भवन्तमन्धं मन्यमानाहं काण्डपटस्यापरभागे स्थित्वा भवत्स्वर-लहरीमेव अश्रौष्म। दैवं भृशं निनिन्द यदेवंभूतो विद्वान् कविस्तेन लोचनाभ्यां विहीनः कृतः। अद्य यदा भवता कृतं चन्द्रवर्णनं श्रुतं तदा मया शंकितम्—इदं वर्णनं नेत्रहीनेन कर्तुं नैव पार्यते! यो हि साक्षात्पश्यति चन्द्रबिम्बं स एव एतादृशं सजीवं वर्णनं कर्तुं क्षमः।

अध्ययनान्निवृताहं भवत्स्वरलहरीं निशम्य काण्डपटस्य पार्श्वे समागता। मया व्यलोकि यद्भवान् तु सनेत्र एव। आयतलोचनं भवन्तं वीक्ष्य न जाने मम मनसि कीदृशाः भावाः समायान्ति। अद्यावधि मया अविनय एव रक्षितो यद्भवान् साक्षात्प्रणामसमर्पणे-नापि न सम्मानितः। तस्यापराधस्य मार्जनं मया क्रियते। सर्वस्वं मम भवते समर्प्यते। धन्यास्मि अहं, यया भवान् प्राप्तः।

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

तदनन्तरं मयापि तस्या कुष्ठिनीत्वकथा श्राविता। संभवतः चतुरेण राज्ञा चिन्तितमासीत् यदनेन प्रकारेण तस्य पुत्री न कस्यापि प्रेमपाशे पतिता स्यात्! अधुना स्पष्ट च सर्वस्मिन् संविधानके द्वयोरपि आवयोः आकर्षणं समधिकमभूत्! भाग्यचक्रस्य गत्या मया सा कुष्ठिनी अनिन्द्यसुन्दरोरूपेण समासादिता। नैसर्गिकाकर्षणभावनया बद्धौ आवाम् राज्ञो भयमपि विद्युदुद्योतप्रायमेव मन्यमानौ आस्वः। प्राक्तन जन्मसङ्गिनीव सा विरहकालं यापयित्वा मन्ये सहसैव मम पार्श्वे आगत्य मां प्रगाढमाश्लिष्टवती। कीदृशं लोकोत्तरानन्दपूर्णमासीत्तदा-लिङ्गनम्! मयापि तद्रूपे स्वर्गराज्यं दृष्टम्। तदनन्तरं चआवाभ्याम् यूनोश्चिरमित्रस्य चन्द्रस्य मधुरिमा अनुभूतो वर्णितश्च—

विल्हण : नेदं नभोमण्डलम्

राजकुमारी ; अम्बुराशिः

विल्हण : नैताश्च ताराः

राजकुमारी : नवफेनभङ्गाः

विल्हण : नायं शशी

राजकुमारी : कुण्डलितः फणीन्द्रो

विल्हणः : नासौ कलङ्कः

राजकुमारी : शयितो मुरारिः

विल्हणः : एतद्विभाति चरमाचलचूलचुम्बि
डिण्डीरपिण्डरुचि शीतमरीचिबिम्बम्।
प्रज्वालितस्य रजनीं मदनानलस्य
धूमं दधत्प्रकटलाञ्छनकैतवेन ॥

राजकुमारी : सह कुमुदकदम्बैः काममुल्लासयन्तः
सह घनतिमिरौघैर्धैर्यमुत्सारयन्तः ।
सह सरसिजखण्डैः स्वान्तमामीलयन्तः
प्रतिदिशममृतांशोरंशवः सञ्चरन्ति ॥

मत्कृते तु अस्मिन्नवसरे चन्द्रद्वयं प्राप्तमासीत्। अम्बरस्थाच्चन्द्राद-प्यधिकं रमणीयश्चन्द्रो मम सकाश एवासीत्। अत्यन्तं मधुराः क्षणास्ते आसन् येषु काव्यरसेन साकं सौन्दर्यप्रेमरसस्याप्यास्वादनमावाभ्यां कृतम्! किन्तु आवयोः क्रीडा निगूढैव स्थातुं नाशकत्। राज्ञः कर्णप्रान्ते अयमुदन्तोऽतिथीजातः। राजा क्रोधाविष्टः सञ्जातः। नृपतिना तज्जायया चाहं भृशमधिक्षिप्तः—

(फ्लैशवैकपद्धत्य।)

राजा : विद्वन्मूर्धन्य! कविशिरोमणे! अध्यापकललाम! त्वया स्वसन्तानतुल्यशिष्यया साकं प्रणयलीलायां लज्जा नानुभूता?

राज्ञी : किमु एतदर्थमेव त्वं कश्मीरेभ्योऽत्राहूत आसीः यत्का-व्यशिक्षाया व्याजेन अस्माकं सुतया साकं अनङ्गरङ्गं विधास्यसि? धिक् त्वां नीचम् अध्यापककुलाङ्गारभूतम्! कथ्यते—शिष्यः सन्तानतुल्यो भवति। त्वया च शिष्यैव कवलिता? एतादृशया शिक्षया को लाभः यत्र शिक्षकशिक्षितयोर्मध्य एव कामकला प्रस्फुरेत्!

विल्हणः : महाराज! विल्हणेन न कापि शिष्या उपभुक्ता! विल्हणस्य शिष्यासीत् काचित् कुष्ठिनी। सा कुष्ठिनी तेन पाठितासीत्। किन्तु विल्हणस्य प्रेमिकास्ति एका अनिन्द्यसुन्दरी-या हि तस्मिन् प्राणार्पणेनापि मुग्धा अस्ति, स्थास्यति च! भवान् भवतां सम्राज्ञी च शिक्षकाणां दोषं सडिण्डिमघोषमुद्घोषयतः, किन्तु अहं पृच्छामि भवन्तम् किमु तेषां राजनीतिचतुराणामभिभावकानां नं कोऽपि दोषः ये हि प्रारम्भत एव शिष्य-शिक्षकयोर्मध्ये विभेदबुद्धिं निबध्नन्ति, ये हि

प्रारम्भतः एवं प्रकाशदायकं गुरुमन्धत्वेन जिज्ञासुं स्वस्थं च शिष्यं कुण्ठितत्वेन संयोज्य विद्यायाः पवित्र-परम्परामेव ध्वंसयन्ति, ये हि अध्यापकं धनार्थिनं शिष्यं च अक्षरार्थिनमेव चिकीर्षन्ति, न तु गुरुं गौर-वयुक्तं शिष्यं च जिज्ञासुम्। गुरुशिष्ययोः पवित्रः सम्बन्ध एतादृशैरेव कपटकारिभिरभिभावकै-र्भ्रष्टीकृतः। धन्यास्ते प्रतिसीराप्रदायिनो द्वयोर्मध्ये !

राजा : अलं बहु जल्पितेन। नराधम, अस्मभ्यं शिक्षां ददासि? अरे नीच ! कपटण्डित ! यदि प्रारम्भत एवं तव हस्तयोः सा दत्ता स्यात्तदा तु त्वं रूपलोभी प्रथमदिने एव तां परिमृदितामकरिष्यः !

राज्ञी : त्वया स्वस्पर्शेण अस्मत्कन्या पांसुलीकृता ! पुनश्च अस्माकमेवोपदेष्टा भवसि ?

बिल्हण : यदपि अहं भणामि तत्सर्वं युक्तमस्ति। प्रथमतस्तु शिक्षाया प्रेम्णश्च क्षेत्रमेव हि पृथक्। शिक्षा बुद्धिम-पेक्षते, प्रेम च भावनम् ! शिक्षा प्रयत्नसाध्या भवति, प्रेम च नैसर्गिकं स्वयमेव आविर्भवति। शिक्षायां बन्धनं सम्भाव्यते, प्रेम च बन्धनहीनम्। अपि च यत्कथ्यते सन्तानतुल्यः शिष्यः अस्याप्युत्तरं—'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ'—इति कथयता कविकुलगुरुणा कालिदासेन प्रदत्तमस्ति पूर्वमेव ! पुत्रतुल्यः शिष्यः इत्यस्यायमेवाभिप्रायो यदस्माभिः शिष्यान्न किमपि गोपनीयम्। यथा हि स्वधनस्योत्तराधिकारिणं पुत्रमेव वयं कुर्मस्तथैव हि स्वज्ञानस्योत्तराधिकारिणं शिष्यं कुर्मः।

राजा : नराधम ! यदेतद्व्याख्यापाटवं प्रदर्शयसि—अनेनैव तु जनाः भ्रान्ताः भवन्ति। अधुना भुंक्ष्व स्वकर्मफलम् पश्यास्माकमैश्वर्यम्, येन चौर्यापराधेनाभियुक्तः सन्

राजमार्गे पदातिरेव सापमानं नीयमानः सन् मृत्युं लप्स्यसे । कः कोऽत्र भोः ?

प्रहरी : जयतु महाराजः । को नियोगोऽनुष्ठीयताम् ।

राजा : कोपपाल आहूयताम् ।

प्रहरी : यथाज्ञापयति देवः ।

विल्हणः : राजन् ! यदि भवान् सत्यनिष्ठस्तदा मदीयेन वास्तविकेनापराधेन लोकं परिचिनोतु ! किमनेन मिथ्याचौर्यापराधाभियोगेन ?

राजा : नीच ! अस्माकमपि निन्दामिच्छसि ? स्वयंनष्टः परान्नाशयसि ? अधुनापि अस्माकं कन्याया अपवादं प्रख्यापयितुकामोऽसि ! स्वकामबुभुक्षायाः फलं तस्यै एव दातुमिच्छसि? सावधानो भव। यदि त्वया स्वमुखादस्मत्कन्याविषये किमपि कुत्राप्युच्चारितं स्यात्तर्हि तुभ्यं मृत्योरपि कठोरः कश्चिद्दण्डो देयः स्यात् । दन्दशूक ! अस्माभिस्तवार्चना का कृता—भुजङ्गाय पयः प्रदत्तम् । राजकुले स्थित्वा त्वं मत्तोऽभूः !

विल्हणः : राजन् ! राजकुलं प्राप्य तु सर्वे मत्ता एव भवन्ति । तथापि मया न किमपि प्रमत्तत्वमाचरितम् । इदं तु भवद्दृष्टया एवं फलम् यद्गुरुः अन्धीकृतः शिष्या च कुष्ठिनी। भवतो राजनीतिरेव विद्यापथं कलङ्कितवती।

कोपपालः : (प्रविश्य) जयतु जयतु महाराजः ।

राजा : कोपपाल ! अयं कविकुलाङ्गारो विल्हणः सापमानं पाशैर्बद्धो राजमार्गे भ्राम्यताम्, वधशिलायां चास्य शिरश्छेदो विधीयताम् स्यात् । कपटकीटोऽयं चौरः स्वचौरकर्मफलमनुभवतु ।

कोपपालः : यथाज्ञापयति देवः । चल रे मृत्युग्रास !

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

कर्णाकर्णिकया मदीयमृत्युदण्डोदन्तः सर्वत्र प्रसृतः । अद्य चाहं कोप-

पालादिष्टैः प्रहरिभिः बध्वा नीयमानोऽस्मि । भाग्यचक्रमनुसरन्नेवैकस्मिन्दिनेऽहमस्मिन् राजमार्गे उदात्तसम्मानं प्राप्तवान्, अद्य च तदेव चक्रमनुसरन्नहमपमानितो भवामि ।

('अयमस्ति स नीचोऽध्यापकः' 'कलियुगस्य पराकाष्ठा एव समागत यच्छिक्षका अपि कपटिनश्चौराः' 'अधुना विद्वत्त्वं नृपत्वाद् वरतरं सम्पत्स्यते यदा कवेः शिरः नृपाज्ञया कर्त्तयिष्यते !'—इत्यादिध्वनयः) ।

इदं दृश्यते वधस्थानम् । समीपतरं भवति ! इहैव क्रोधारुणलोचनो राजा अपि मदीयं मृत्युनाट्यं विलोकयितुकामस्तिष्ठति । मृत्योर्भयं किञ्चिदपि नास्ति मे । केवलमहं स्वप्रियामेव ध्यायामि । मृत्युनानलिङ्ग्यमानोऽपि अहं स्वप्रियायाः विविधाश्चेष्टाः, तस्या अनुपमं सौन्दर्यं, तस्या वैदुष्यं, तस्या निर्व्याजप्रेम—किं बहुना तस्याः सर्वमपि कौतुकमेव स्मरामि ! (गुञ्जति) ।

प्रहरी : किं गीयते कविशिरोमणिना ?

विल्हणः : तव गानेन किं प्रयोजनम् ! त्वं तु राजाज्ञापालनोद्यतो भव । अहं यद् गायामि, तद् गायामि । (सगुञ्जनम् गायति) ।

प्रहरी : मृत्युमुखे गच्छतोऽपि तव बुद्धिर्न व्यवस्थिता ? गीतं, वाद्यं, काव्यं किमपि पठ, नृत्यं कुरु कूर्दनं वा, अस्माकं का हानिः? म्रियमाणोऽपि जनानां हास्यभाजनं भूयाः!

विल्हणः : (गांयति) ।

अद्यपि तां कनकचम्पकदामगौरीं
फुल्लारविन्दनयनां तनुरोमराजिम् ।
सुप्तोत्थितां मदनविह्वललालसाङ्गीं
विद्यां प्रमादगलितामिव चिन्तयामि ।।

अद्यापि वासगृहतो मयि नीयमाने
दुर्वारभीषणकरैर्यमदूतकल्पैः ।

किं किं तया बहुविधं न कृतं मदर्थे
वक्तुं न पार्य्यत इति व्यथितं मनो मे ।।
अद्यापि तां नृपतिशेखरराजपुत्रीं
सम्पूर्णयौवनमदालसपूर्णनेत्राम् ।
गन्धर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्यां
स्वर्गादहो निपतितामिव चिन्तयामि ।।

प्रहरी : गानमुपसंहर विल्हणपण्डित ! इष्टं स्मर। वधस्थानं प्राप्तोऽसि !

विल्हण: : बन्धो ! त्वं स्वकीयमुपदेशं संहर ! अहं निरंकुशोऽस्मि कवि:, त्वं च सांकुशोऽसि ।

प्रहरी : यथा तुभ्यं रोचते-तथा कुरु! जयतु महाराज:। राजमार्गे सापमानं प्ररिभ्राम्य अयं चौरकवि:, कपटपण्डतो विल्हणः वधस्थानमानीतः ।

राजा : भण विल्हण ! कीदृशमनुभूतम् अस्मत्प्रजया कृतमभिनन्दनम् ?

विल्हण: : अस्मदनुरूपं भवदनुरूपं च। भवतः प्रजा म्रियमाणं कविं द्रष्टुं भवतो दण्डविधानं च द्रष्टुमेतावतोत्साहेन संहृता—इति द्वयोरपि गौरवं वर्द्धितम् ।

राजा : विल्हणपण्डित ! मृत्युक्रोडे विश्रामं लब्धुं सन्नद्धो भव। वयं मुमूर्षो: प्राणिनः कामनाः पूरयितुकामाः स्मः। यदि तव काचिदिच्छा वर्तते—र्तहि सास्माभिः पूरणीया स्यात् ।

विल्हण: : मुमूर्षोरिच्छापूरणव्रतिन् ! जिजीविषोरिच्छां खण्डयति भवान् । मुमूर्षोश्च पूरयति। भवतस्तु कर्त्तव्यम् इच्छाभञ्जनमस्ति न तु इच्छापूरणम् ! ननु राजनीतिर्लोकेच्छाभञ्जनपर्यायभूता। अस्मिन् जतिग

कस्यापि इच्छाः कदापि केनापि न पूरताः न च पूरयितुं शक्याः। येऽपि मन्यन्ते यत्तो कस्यचिद् इच्छां पूरयन्ति ते दम्भिनः।

राजा : तव कटुशब्दैरपमानिता अपि वयं पुनस्तवेच्छां ज्ञातुमुत्सुकाः। विनेच्छापूरणमस्माभिस्त्वं मृत्यवे न देयः स्यात्।

विल्हणः : वस्तुतः शुश्रूषुरस्ति भवान् ममेच्छाम्?

राजा : वस्तुतः।

बिल्हणः : अधुनातु एकैवेच्छा, एकैव कामना। यदि पूरयितुकामोऽस्ति भवान् तां, तर्हि स्वतनूजां मह्यं पत्नीत्वेन ददातु। सैव मम जीवनम्, सैव मम विद्या, सैव मम तपस्या, सैव मम त्राणम्। स्वपुत्र्या अभिलापं पूरयित्वा तस्यै गौरवं दीयताम्।

राजा : यत्कृते दण्डितः पुनरपि तदेव वाञ्छसि! क्षणद्वयान्तराले अन्यां कामपि कामनां प्रकटीकुरु। अन्यथा मरणाय सज्जीभव।

विल्हणः : भद्रपुरुषो द्विर्नाभिभाषते। मरणाय तु सज्जः पूर्वत एवास्मि। मरणानन्तरमिदं परमेश्वरं याचे।

पञ्चत्वं तनुरेतु भूतनिवहः स्वं स्वं विशत्वालयम्
याचित्वा द्रुहिणं प्रणम्य शिरसा भूयादिदं मे वपुः।
तद्वापीसु पयस्तदीय मुकुरे ज्योतिस्तदीयाङ्गणे
व्योम्नि व्योम तदीयवर्त्मनि धरा तत्तालवृन्तेऽनिलः।

राजा : (सव्यंग्यम्) धन्योऽसि कवीन्द्र!

सत्यमेव भण्यते-'मुमूर्षुः शृगालो नगराभिमुखं धावतीति। एवम्प्रकारक जल्पनार्थमेव धात्रा तुभ्यं कवित्वशक्तिर्दत्ता। दृष्टो दुर्विपाकः प्रतिभाया अद्यास्माभिः। दृष्टञ्च ते देशकालाद्यौचित्यम्! यद्यन्यत्किमपि अनुरूपं! याचसे तर्हि भण!

विल्हणः : अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं
कूर्मो बिभर्ति धरणीं खलु पृष्ठभागे ।
अम्भोनिधिर्वहति दुस्सहवाडवाग्निम्
अङ्गीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥

राजा : (सकंप्यम्) प्रतीयते वेद्यान्तरस्पर्शशून्ये ब्रह्मानन्दसहोदरे रसे निमग्नोऽसि ! अधुना परमानन्दं भज (सरोषं) कोपपाल ! विल्हणस्य शिरश्छेदो विधीयताम् ।

कोपपालः : यथाज्ञापयति देवः। विल्हण ! महाकालं प्रणम! अयं त्वं तदर्चाकुसुमं भवसि । शिरो नमय ! नेत्रे मीलयित्वा इष्टं स्मर । खड्गप्रहारं प्रतीक्षस्व ।

विल्हणः : (तथा कृत्वा), कोपपाल ! अहं प्रस्तुतोऽस्मि ! तामेव इष्टरूपेण स्मरामि लोचने मीलयित्वा (विलम्बं वीक्ष्य) किन्तु खड्गं कथं न पातयसि मद्ग्रीवायाम् ? यामिनि ! त्वया साकमग्रिमे जन्मनि सम्मेलनं भविता । शुभं ते जीवनं स्यात् ! कोपपाल ! खड्गेन कथं न प्रहरसि ?

राजा : (विहस्य) हा हा हा । ह ह ह! उत्तिष्ठ, विल्हण पण्डित ! उत्तिष्ठतु भवान् ! यथास्माभिः प्रेमपरीक्षायां भवान् परीक्षितस्तथैव स्वसुतापि परीक्षिता—

(फ्लैशबैकपद्धत्या)

राजा : यामिनि ! त्वं विल्हणस्य शय्यां कथं गता ?

यामिनी : ननु तस्य उदात्तं काव्यात्मकं चन्द्रवर्णनं श्रुत्वा ?

राजा : काण्डपटतस्त्वया तस्य मुखं कथं दृष्टम्? त्वं त्वस्माभिर्निषिद्धासी तस्य मुखम् द्रष्टुम् ।

यामिनी : तात ! मया अन्धस्य मुखमद्रष्टुमेव तु भवद्भिर्व्यवस्था दत्ता न तु आयतलोचनस्य ।

राजा : तस्मै नराधमाय विल्हणाय तु एतत्साहसार्थं पुरस्कार-स्वरूपेण मृत्युदण्डो दीयतेऽस्माभिः तव कृते च अध्ययनविरामः क्रियते ।

यामिनी : भवान् तस्मै मृत्युदण्डं ददतु ! सुखमनुभवतु भवतो दण्डविधानम् ! अहमपि जीवनं समापयिष्ये ।

राजा : लज्जां नानुभवसि पितुः समक्षं वाचोविजृम्भणे ? प्रथमं तु परपुरुषेण साकं प्रेमक्रीडां कृतवती, अधुना च असम्बद्धं प्रलपसि ?

यामिनी : महाराज ! कोऽयं परपुरुषः ? यं पुरुषमहं श्रितवती स हि न कस्यापि पतिः । अहं च तस्मिन्ननुरक्ता, सर्व-शास्त्रविदं तमेकदेव स्पृष्ट्वाहं धन्यास्मि । यदि जीवन-पर्यन्तं तस्य संगतिं करोमि तदा नित्यमेव धन्या स्याम् । तस्य न कोऽपि दोषः । ममैव तस्मिन् अभिनिवेशः । भवतः कपटजालेन द्वावपि नररत्नौ अन्धकुष्ठिनौ कृतौ! ननु राजनीतिर्निर्दोषेषु दोषोत्पादिनी ? यदि तस्मै मृत्युदण्डः दीयते तर्हि मह्यमपि देयः स्यात् ।

राजा : युक्तम् । त्वमपि तेनैव साकं मृत्युमुखं प्राप्स्यसि ! त्वं महिलारक्षिकाभिः वधस्थानं नीयमाना सती विल्हणं म्रियमाणं दृष्ट्वा स्वयमपि मरिष्यसि ।

यामिनी : युक्तम् । एवं राज्यदण्डारोपणेण प्रेम प्रणष्टं न भवति । न जाने कियन्तो विल्हणाः कियत्यश्च यामिन्यो याव-च्चन्द्रद्रिवाकरौ भूमौ स्थास्यन्ति ।

राजा : अलं बहु जल्पितेन !

(फ्लैशबैकसमाप्तिः)

भवानपि परीक्षायामुत्तीर्णः । साप्युत्तीर्णा । पश्यतु सा महिलारक्षि-काभिः रथमारोप्यानीयते । भवान् तस्याः कृते एव वेधसा निर्मितः ।

सा च कलेव भवन्तं साहित्यसारं प्राप्य कृतार्था। (रथध्वनिः) परीक्षां विना प्रेम केवलं विलास एव। परीक्षावह्नौ च परीक्षितं प्रेम द्वादशवर्णं स्वर्णमिव शोभमानं जीवनालङ्कारीभवति।

वेत्रवती : जयतु महाराजः ! यामिनीपूर्णतिलका समानीता ! सम्राज्ञी अपि सहैव आयाता।

राजा : ह ह ह ! सुतायाश्चिन्तया आकुला मन्ये सा !

यामिनी : (प्रविश्य) पितः ! किमिदम् ?

राज्ञी : वत्से ! तव परीक्षापरिणामः।

राजा : विल्हणपण्डित ! रत्नं समागच्छतु, काञ्चनेन।

राज्ञी : साहसं श्रीरभ्युपैतु।

राजा : अस्माभिः विल्हणकविना सार्कं स्वसुतायाः विवाहः समुद्घोष्यते।

सर्वे : जयतु महाराजः। जयतात् न्यायविधानम् जयतु राजपुत्री ! जयतु विल्हणः।

यामिनी : पितः ! मातः ! ओः !प्रमत्तोवास्मि संवृत्ता ! विल्हण ! किमिदं संवृत्ताम् ! मत्कृते भवता वहु अपमानः सोढम् !

विल्हणः : ननु त्वयापि यामिनि।

यामिनी : अहो कीदृशं नियतिचक्रम् !

विल्हणः : तदनुसरणमावाभ्यां कृतम् ! अस्तु। यामिनि ! क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते।

यामिनी : विल्हण !

विल्हणः : यामिनि !

(सुखदसङ्गीतेन समापनम्)

शरदृतु-वर्णनम्

(प्रा. एच. ए. शाण्डिल्यः, वैरक १४५१/१ उल्हास नगर ४२१००४)

घनसमयसमुत्थं दुर्दिनं वारयन्ती
निबिडजलदजालं दूरमुत्सारयन्ती ।
पथि पथिकजनौघं सत्वरं प्रेरयन्ती
शरदियमुपयाति प्राणिनः प्रीणयन्ती ॥ १ ॥

अजनि मुदिरसङ्गात्पङ्किलं यत्प्रकामं
कलयति तदिदानीं वारि भूरि प्रसादम् ।
विषयमलिनमादौ साहचर्यात् खलानां
हृदयमिव मुनीन्द्रः सङ्गमात् सज्जनानाम् ॥२॥

विमलसलिलमध्ये बिम्बितं चन्द्रबिम्बं
जनयति दधिपिण्डभ्रान्तिमत्तां झषाणाम् ।
विकसितमिव मत्वा कैरवं मुग्धबुद्धि-
र्निपतति पुनरस्मिन् चञ्चलश्चञ्चरीकः ॥३॥

यदपि परमरम्या शारदी चन्द्रदीप्ति-
स्तदपि न सुखहेतुर्विप्रलब्धस्य यूनः ।
यदपि च सुखकारी पद्मबन्धुप्रकाश-
स्तदपि हि कुमुदानां सौख्यलेशं न दत्ते ॥ ४ ॥

जलदपटलमुक्तं व्योममार्गे लसन्तं
निशि निशि च कलाभिर्द्योतमानं शशाङ्कम् ।
जलधि-मनसि मोदो जायते संनिरीक्ष्य
प्रथयति परितोषं को न सूनोः समृद्धौ ॥ ५ ॥

व्रजति मुदमपारामैन्दवीं वीक्ष्य दीप्तिं
शशिकररसलाभात्तृप्तचित्तश्चकोरः ।
सरसि पुनरुपेताः सारसा राजहंसा
दधति च रुचिराभां काशपुष्पाण्यभीक्ष्णम् ॥६॥

अमृतमधुरचन्द्रः पूर्णबिम्बः प्रसन्नः
शमयति जनतापं रश्मिभिः शीतकान्तैः ।
विरहियुवजनानां कामतप्ते शरीरे
विकिरति पुनरेतैरेष तीव्रान् स्फुलिङ्गान् ॥७॥
नभसि शशिकराढ्ये दीप्तिमाप्ते मनोजे
व्रजति न परितृप्तिं मानसं केलिभाजाम् ।
नहि विरमति कामो जातु भोगैः प्रकामं
हुतभुगिव विवृद्धिं याति हव्यैः स भूयः ॥ ८ ॥
शरदि विगतपङ्का सौम्यतामादधाना
वहति सरिदिदानीं काश्यमाप्तापि कान्तिम् ।
प्रिय-रमणविरामे कामिनी क्लान्तदेहा
प्रतिपद-परिदृश्या चन्द्रलेखेव भाति ॥ ९ ॥
असितजलधरा ये दुर्वहाः प्रागभूव-
न्निह नभसि सरन्तः खण्डशः संविभक्ताः ।
घनवसनविमुक्तां यामिनीं वीक्षमाणो
विहरति रतिसक्तो लीलया चन्द्रकामी ॥ १० ॥
किरति धवलचन्द्रश्चन्द्रिकाक्षीरधारां
क्षिपति विमलपादान् व्योमसोपानरङ्क्तौ ।
गगनगृहगतायां यामिनीं वीक्ष्य रम्यां
कलयति मदमत्तः कामकेलिं तथैव ॥ ११ ॥
निजगृहमुपयातं शर्वरी शीतरश्मिं
प्रियकरमभिवीक्ष्य स्वागतं कर्तुकामा ।
विशदकुमुदभासं बिभ्रती मन्दहासं
समुपनयति तस्मिन् तारकापुष्पहारम् ॥ १२ ॥
अपहरति करैः स्वैर्मन्दमन्दं सितांशु-
स्तिमिरवसनगुण्ठां स्मेरवक्त्राग्निशायाः ।
परिणतशरदभ्रैस्तूलिकां कल्प्यमानां
नयति गगनतल्पे तामसो रन्तुकामः ॥ १३ ॥
धवलवसनकल्पज्योत्स्नया संवृताङ्गी
स्फुटरुचिमणिमालां तारकाणां दधाना ।
कृतदृढपरिरम्भा स्वामिना शीतभासा
विहरति वियतल्पे यामिनी कामिनीव ॥१४॥

विशदकरकलापैर्ध्वान्तचीनांशुकानि
प्रतिहरति हिमांशुः शर्वरीं भोक्तुकामः ।
निजदयितविलासं रोहिणी वीक्ष्य सेर्ष्यं
कथमपि सहतेऽसौ भोगभाग्यं सपत्न्याः ॥१५॥
अतिविरहवियुक्ता व्याकुलास्तारकाल्यः
प्रियमिलनविमोहात्कामिमूक्ताः पुनस्ताः ।
अमलमणिसमानेनेन्दुना शारदेन
सततमिह गिरन्ति स्नेहसंलापवार्ताम् ॥१६॥
इह हि शिशिररश्मिः शुक्लपक्षक्षपायां
विहरति तरुणीभिः सोऽम्बरे तारकाभिः ।
जनयति युवहृत्सु प्रेमलीलामपूर्वां
क्व भवति परितोषः कामिनां कामभोगैः ॥१७॥
सरसि सहचरीभिर्मानसे राजहंसो
सुरगज इव गङ्गास्रोतसि स्वप्रियाभिः ।
नृप इव निजहर्म्ये कामिनीभिः समेतो
विलसति सुरवीथ्यां तारकाभिः शशाङ्कः ॥१८॥
नयनसुभगरात्रौ भूमि-शोभां सुरम्यां
विधुरयमतिलोलो देवमार्गान्निरीक्ष्य ।
मृदुलकरकलापैर्नीलवासो धरण्या
व्यपनयति किमङ्गात् कामुको रन्तुकामः ॥१९॥
हिमशिखरिणि चैकं रश्मिहस्तं निधाय
क्षिपति च पुनरन्यं मेरुशृङ्गे मृगाङ्कः ।
ननु धरणिरमण्याः प्रेमलीलाविलासात्
कुचयुगपरिमर्देष मोदं दधाति ॥ २० ॥
उपवननववीथी राजते मालतीभि-
र्विकचकुसुमवृन्दं षट्पदाः संश्रयन्ते ।
वहति कुमुदगन्धो मन्दमन्दं समीरो
हरति हृदयतापं सर्वथा पीडितानाम् ॥ २१ ॥
तृणहरितधरायां शाद्वलास्वादमाप्तो
विहरति मदमत्तो गोषु विक्रान्तवीर्यः ।
विरुजति भुवि वप्रं मोदमानः ककुद्मान्
मदयति नहि लक्ष्मीः शारदी कस्य चेतः ॥२२॥

कान्ता यथा प्राणपतिं विलोक्य
समागतं वेश्म चिरप्रवासात् ।
तारा तथा वीक्ष्य सुधामयूखं
हृष्यन्ति वर्षर्तु विरामकाले ॥ २३ ॥
सिन्धौ शशाङ्कस्य विलोक्य बिम्बं
सम्भाव्य नूनं स्वपतिं पतन्तम् ।
तारा भवन्तीव सशोकभारा
गतप्रभास्ताः क्रमशः प्रभाते ॥ २४ ॥
निशीथिनी तारकिताञ्चलान्तं
नीलाम्बरं सा परिधाय रम्यम् ।
कान्तेव यना शशलाञ्छनेन
समोदमुच्चैस्तनुते विहारम् ॥ २५ ॥
मरीचिजालैः शशलाञ्छनेन
स्नाता जलौघैरिव भासमानाः ।
नक्षत्रमालां परिधाय कण्ठे
स्मेरानना दिग्वनिता विभान्ति ॥ २६ ॥
समुद्रकूले निशि चन्द्रिकायां
विष्वक्विकीर्णाः सितवालुकायाम् ।
परःशताः शङ्खमुखा लसन्तो
मुक्ताभ्रमं मुग्धधियां दिशन्ति ॥ २७ ॥
क्षेत्रेषु सर्वेष्विह सर्षपाणां
राजन्ति पुष्पाणि हिरण्मयानि ।
हारिद्रपङ्कैरिव लिप्तगात्रा
वधूःस्वरूपेव शरद्विभाति ॥ २८ ॥
वृता लताभिः शरदागमेऽस्मिन्
फलैश्च पुष्पैस्तरवः समृद्धाः ।
यथा प्रियाभिः प्रियदर्शिनीभिः
पुत्रैश्च पौत्रैः पुरुषा गृहस्थाः ॥ २९ ॥
ज्योत्स्नाप्रकाशं प्रसृतं समन्तात्
क्षीरोदधेः पूरमिति भ्रमान्धाः ।
शुण्डां समुत्क्षिप्य विहारशीला
मुहुर्जिघृक्षन्ति दिशो गजेन्द्राः ॥ ३० ॥

कदाचिदाच्छाद्य रविं नभःस्थं
पयोधरः पान्थहितं तनोति ।
उपेत्य दूरं क्वचिदुष्णभानोः
शरीरतापं द्विगुणीकरोति ॥ ३१ ॥
व्राता रुजां सम्प्रति पित्तजाता
मनुष्यजातं व्यथयन्ति भूयः ।
ते चातिशीतैर्मधुरैः सुपेयै-
रुष्णत्वमुन्मूलयितुं यतन्ते ॥ ३२ ॥
खिन्नो मयूरो न करोति लास्यं
न चातका भान्ति नभोऽन्तराले ।
ज्योत्स्नाप्रकाशं परिवीक्ष्य हृष्टः
प्राप्तुं मृगाङ्कं यतते चकोरः ॥ ३३ ॥
विगाहमाना नभसि प्रसन्ने
प्रसार्य चञ्चुं तृषिताश्चकोराः ।
यथेच्छमासाद्य शरत्सुधांशो-
र्ज्योत्स्नारसं तृप्तिमिवाप्नुवन्ति ॥ ३४ ॥
क्रौञ्चा मराला वरटा बलाकाः
क्रीडन्ति कासारजले प्रसन्नाः ।
आस्वादयन्तो भ्रमरा मरन्दं
भ्रमन्ति गुञ्जन्ति सरोरुहेषु ॥ ३५ ॥
पूर्णेन्दुबिम्बं च सरोवराम्भो
गतं फलं मुग्धमतिः प्लवङ्गः ।
विबुध्य लब्धुं पतति प्रमादाद्
व्रजन्ति मूढा विपदां पदानि ॥ ३६ ॥
वैज्ञानिकाः संप्रति यन्त्रहस्ता
उपग्रहे सादरमाविशन्तः ।
मेघावरोधाद्गगने विमुक्ते
पश्यन्ति लीलां ग्रहतारकाणाम् ॥ ३७ ॥
कर्णेष्वभीक्ष्णं मशकाः स्वनन्ते
गात्राणि चैते प्रसभं दशन्ति ।
परापकारे नियतं प्रसक्ताः
खला यथा लोकमिमं तुदन्ति ॥ ३८ ॥

श्राद्धीयपक्षे समुपागतेऽद्य
कुर्वन्ति लोकाः पितृतर्पणानि ।
संभोज्य विप्रान् बहुमानपूर्वं
यच्छन्ति तेभ्यो वसनं धनञ्च ॥ ३९ ॥

लङ्कापतेर्भ्रातृसुतान्वितस्य
निर्माय मूर्तीर्विजयादशम्याम्
वेषेण रामस्य च लक्ष्मणस्य
ता एव बाणेन जना दहन्ति ॥ ४० ॥

आलोकमाना अभिनीयमानां
विश्वाभिरामामिह रामलीलाम् ।
प्रत्यक्षमेवानुभवन्ति सर्वे
रामायणीयां घटनां पुराणीम् ॥ ४१ ॥

दीपोत्सवं प्राप्य जनाः प्रमोदाद्
गृहे गृहे प्रज्वलयन्ति दीपान् ।
आमन्त्र्य गेहे स्वजनान् समस्तान्
मिष्टान्नभोजेन सभाजयन्ति ॥ ४२ ॥

विस्फोटकानामिह पर्वकाले
फट्फट्निनादान् रचयन्ति बालाः ।
आग्नेयबाणैर्गगने विसृष्टै-
रुल्कानिपातानिव भावयन्ति ॥ ४३ ॥

गेहेषु दीप्तैः शतशः प्रदीपै-
र्देदीप्यमाना इह राजमार्गाः ।
लब्धोदयानामिव तारकाणां
दीपावली भाति विचित्रदृश्यम् ॥ ४४ ॥

गोपाष्टमीपर्वणि सुप्रभाते
पौराः परिक्रम्य पुरं समग्रम् ।
गवार्चनं भक्तिवशाद् विधाय
ग्रासान्नि ताभ्यः प्रतिपादयन्ति ॥ ४५ ॥

वासो वासना विविधं विचित्रं
 रामा नवम्या व्रतमाचरन्ति ।
वृन्दाविवाहं पुरुषोत्तमेन
 कृत्वा तुलस्या व्रतमारभन्ते ॥ ४६ ॥
तौर्यंत्रिकाद्यैरभिनन्द्यमाना
 श्रेयःप्रदा मङ्गलमाविशन्ती ।
एकादशी विष्णुविबोधिनी सा
 समग्रमानन्दयतीव लोकम् ॥ ४७ ॥
मत्स्यावतारं भगवानुपेन्द्रः
 पुराम्बुधौ कार्तिकपूर्णिमायाम् ।
कृतः शिवेन त्रिपुरस्य दाहः
 संपाद्यते दीपशतप्रदानैः ॥ ४८ ॥
क्षेत्राणि सस्यपरिपाकमनोहराणि
 कृत्वा सरांसि विमलानि सपङ्कजानि ।
संश्तण्वतीव कलहंसकृतां प्रशंसा-
 मन्तर्हिता शरदुपेत्य कृतार्थभावम् ॥ ४९ ॥

विग्नदेईमन्

—डा. प्रकाश पाण्डे

'अहल्या' दत्तमकिरसविधे सोमलवाड़ा, वर्धा रोड, नागपुरम्

यद्दुष्टचक्रं सर्वस्मिन्न्यस्तम्
तन्मयि पतितम्.........
पतितं धाराभिः,
पतितं गभस्तिभिः,
तद्दुष्टचक्रम्
अभिमन्योरेवानुभवः
दुष्टं चक्रम् सर्वतः प्रवर्तते
नो मयि
नो मयि तद्दुष्टचक्रम्
यदसुष्ठु—

यद्यत्सुष्ठु
तस्यान्तरात्माऽहम्
परं विद्यते तु— सुविदूरेऽशान्तः
कश्चित् विग्नदेईमन्[1]

---

1 भग्नराष्ट्रस्य रशियाया उक्तिरियम् । सुविदूरेऽशान्तः विग्नदेईमन् — अमेरिका (U.S.A.)

देववाणी-परिषद्वार्ता

२६.५.१९९२ ई० तारिकायाम् अर्वाचीनसंस्कृतस्य श्रीठाकुरगीतविशेषांक: कविरत्नओम्प्रकाशठाकुरमहाभागाय दिल्लीप्रशासनस्य लॉरेन्स रोडस्थित-'मण्डल शिक्षा एवं प्रशिक्षणसंस्थान'स्य प्राचार्यया किञ्च डिफेन्सकालोनी-स्थितस्य राज्यशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षणपरिषद: प्रवाचिकया किञ्च उपसचिवपद-मलंकुर्वत्या श्रीमत्या: शशिप्रभागोयलमहाभागया विधिवत्समर्पित:। आयोजन-मिदं दिल्लीस्थिते श्रीजैनसमणोपासकवरिष्टमाध्यमिकविद्यालये संपन्नतां गतम्।

अस्मिन्नवसरे विद्यालयस्य प्राचार्य:, डा० शम्भुदत्त शर्मा तथा नैके संस्कृताध्यापका: उपस्थिता आसन्। परिषन्महासचिवेन डा० रमाकान्त-शुक्लेन ज्ञापितं यत् आयत्यामपि सति संभवे एतादृशविशेषांकानां प्रकाशनं विधास्यते।

(रमा शुक्ला)

संस्कृत-जगद्वार्ता

१. मेरठविश्वविद्यालयस्य संस्कृताध्यापकपरिषदोऽष्टादशं वार्षिकमधिवेशनं साहिबाबादस्थ-लाजपतरायस्नातकोत्तरमहाविद्यालये २५-२६.४.१९९२ दिनांकयो: संपन्नम्। अस्मिन् अवसरे, शोधगोष्टी, संस्कृतकविगोष्टी, विचार-गोष्ठी, उन्मुक्ताधिवेशनं च समायोज्यन्त। उद्घाटनसमारोहे, उत्तरप्रदेशस्य राजस्वमन्त्रिश्रीबालेश्वरत्यागिना प्रदेशे संस्कृतस्य समुन्नत्यै सर्वकारीय: सहयोग: प्रतिश्रुत:। विशिष्टातिथिना डा० विशनलालगौडमहाभागेन, प्राचार्येण डा० गणेशदत्त शर्मणा, परिषन्मन्त्रिणा डा०सभापतिशास्त्रिणा च स्वविचारा उपस्थापिता:। अवसरेऽस्मिन् डा० महेशचन्द्रभारतीयमहाभागाय सेवानिवृत्ति-काले अभिनन्दनपत्रमपि समर्पितमभूत्। २५.४.९२ तारिकायां रात्रौ डा० गणेशदत्तशर्मण: संरक्षकत्वे डा० रमाकान्तशुक्लस्य आध्यक्ष्ये डा०सोबरनसिंहस्य संयोजकत्वे समायोजितायां संस्कृतकविगोष्ठ्यां कविरत्नओम्प्रकाशठाकुर-डा०सभापति शास्त्रि-डा०विशनलालगौड-ओंकारसिंहत्यागी-आचार्य जुगलाल व्यास-डा० ललितकुमार गौड़-प्रभृतिभि कविभि: स्वरचना: पठिता:।

२. अभिराजराजेन्द्रमिश्र: कालिदासपुरस्कारेण सम्मानित:

हि.प्र.वि.वि. संस्कृताचार्याध्यक्ष: किञ्च देववाणीपरिषदध्यक्ष: प्रसिद्ध-संस्कृतमहाकवि: अभिराजडा०राजेन्द्रमिश्रमहाभाग: जबलपुरस्थया महाकौशल-लोकमहोत्सवसमित्या देववाणीसपर्यार्थं १.३.१९९२ई० तारिकायां 'कालिदास-पुरस्कारेण' सम्मानित:। समितेरध्यक्षेण श्रीबाबूरामपराञ्जपेमहाभागेनायं दुकूलोत्तरीयेण परिभूषित: म.प्र.विधानसभाध्यक्षपं०व्रजमोहनमिश्रमहाभागेन चास्मै कालिदासपुरस्कारोत्कीर्णम् अभिनन्दनताम्रालङ्करणं समर्पितम्।

अस्मिन्नलङ्करणसमारोहे नैके सुप्रतिष्ठिताः नागरिकाः न्यायविदो राजनेतारः विद्वांसश्च समुपातिष्ठन् ।

३. राज्यशैक्षिकानुसन्धानप्रशिक्षणपरिषदः (SCERT) संगोष्ठ्यः

उक्तपरिषदा विगतमईमासस्य १५-२८ तारिकासु दिल्ली-प्रशासनस्य विद्यालयेषु सेवारतानां प्रशिक्षितस्नातकसंस्कृताध्यापकानां विचारसंगोष्ठ्यः पञ्चसु केन्द्रेषु आयोजिताः । सर्वेष्वपि केन्द्रेषु 'अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्य'-मवलम्ब्य डा० रमाकान्तशुक्लेनाभिभाषितम् । संस्कृतपत्रपत्रिका अवलम्ब्य डा० शुक्लेन किञ्च कविरत्नश्रीओम्प्रकाशठाकुरेणाभिभाषितम् ।

अस्मिन्नन्तराल एव संस्थया, श्रीमत्याः शशिप्रभागोयलमहाभागायाः सत्प्रेरणया, अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यग्रन्थानां वीडियोफिल्माङ्कनमपि कृतम् यत्र देववाणी-परिषत्प्रकाशिता किञ्च डा० रमाकान्तशुक्लस्य व्यक्तिगत-संकलने स्थिताः शतशः ग्रन्था अप्यन्तर्भूताः । एतासु गोष्ठीषु चतुश्शतप्रायै-रध्यापकैरध्यापिकाभिश्च सहभागित्वं निर्व्यूढम् ।

परिषदा अस्य जुलाई मासस्य १-१४ तारिकासु स्नातकोत्तर-संस्कृता-ध्यापकानां कृते डिफेंसकालोनीस्थिते SCERT भवने कार्यशाला विचार-गोष्ठ्यश्चायोजिताः । १०-७-१९९२ तारिकायाम् 'अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्य'-मवलम्ब्य भाषमाणेन डा० रमाकान्तशुक्लेनाभिहितं यदस्यां शताब्द्यां रचिते संस्कृतसाहित्ये एकतः पारम्परिक्यो रचना लभ्यन्ते, अपरतश्च पारतन्त्र्यस्य पीडां, स्वातन्त्र्यलाभस्य' हर्षं, देशविभाजनस्य मर्मान्तिकपीडां, विविधक्षेत्रेषु संभूतस्य विकासस्योल्लासं, नैकसमस्याभिरुपस्थापितां चिन्तां च अन्तर्दधत्यो सरलाः प्रौढाश्च रचना विरचिता विरच्यन्ते च यासामवलोकनं विना पुरातनं पाण्डित्यमपूर्णमेवास्ति । अस्मिन्नवसरे डा०शुक्लस्य सहयोगेन संस्थानेन अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यप्रदर्शनी अप्यायोजिता ।

४. संस्कृतग्रन्थविमोचनम्

भारतस्य महामहिमोपराष्ट्रपतिः डा. शंकरदयालशर्ममहाभागः प्रख्यात-शिक्षाशास्त्रिणः किञ्च राष्ट्रपतिसम्मानितस्य आचार्यपण्डितभाद्याचरणझा-महाभागस्य सद्यःप्रकाशितस्य 'तमिलकम्बरामायणस्य संस्कृतगद्यरूपान्त-रणम्' इत्येतद्ग्रन्थस्य विमोचनम् उपराष्ट्रपति-निवास-सभागारे २८-५-१९९२ तारिकायामकरोत् । अवसरेऽस्मिन् कुलपति डा०मण्डनमिश्र-डा०रामकरणशर्म-प्रो.वी वेंकटाचलम्महाभागैः किञ्च प्रो०सतीशचन्द्रझामहाभागेनाभिभाषितम् । पं० लक्ष्मीश्वरझा-शशिनाथझा-महाभागाभ्यां मङ्गलाचरणं पद्मभूषण डा० विन्देश्वरपाठकमहाभागेन च स्वागतभाषणं विहितम् । कार्यक्रमस्य सञ्चालनं

डा० रमाकान्तशुक्लेन कृतम् । आध्यक्ष्यं भारतसर्वकारस्य वित्तराज्यमन्त्रिणा श्रीरामेश्वरठाकुरमहाभागेन कृतम् ।

५. पाठकपुराग्रामे वाल्मीकिरामायण-कथा

आगराजनपदान्तर्गते 'पाठकपुरा' नाम्नि ग्रामे विगतजूनमासस्य १-९ तारिकासु आचार्यश्रीलालविहारीद्विवेदिनामाचार्यत्वे विराट् यज्ञः समायोजितः किञ्च आचार्यडा०इच्छारामद्विवेदिभिर्वाल्मीकिरामायणस्य सरसा कथा कथिता । अस्मिन्ननुष्ठाने यथा श्रद्धालुभिः पण्डितवर्यैः स्वसहयोगः प्रदत्तस्त-थैव नत्थीबाबादिमहात्मभिः सहस्रशः समवेतैः श्रद्धालुश्रोतृभिश्चापि सहयोगः कृतः । रात्रौ धार्मिकवीडियोफिल्मानां प्रदर्शनं किञ्च डा० रमाकान्त शुक्ल-प्रणीतस्य राष्ट्रियभावनाभरितस्य 'भाति मे भारतम्' नामकार्यक्रमस्य दश भागानां वीडियोफिल्मप्रदर्शनमभूत् । सर्वेऽपि संयोजकाः वक्तारः श्रोतारश्चाभि-नन्दनमर्हन्ति ।

६. म०प्र० संस्कृत अकादेमी

म० प्र० संस्कृत-अकादेमी स्वाध्यसचिवस्य डा० भास्कराचार्यत्रिपाठिमहा-भागस्य नवनवोन्मेषशालिन्याः प्रतिभाप्रभायाः प्रभावेन प्रतिवर्षं नवनूतनानि अनुष्ठानान्यायोजयति । आषाढस्य प्रथमदिवसे प्रतिवर्षमकादेम्याः प्रेरणया स्थानीयप्रशासनं विश्वस्य प्राचीनतमनाट्यशालायामुत्सवमायोजयति । अस्मिन् वर्षेऽपि विगतजूनमासस्य १४-१५ तारिकयोः अम्बिकापुरे अकादम्या 'वाक्' संगोष्ठी समायोजिता किञ्च १६तारिकायां'रामगिरि'-सर्वेक्षणम्, आयोजितम्। उद्घाटनकर्त्तारो डा० रामकरणशर्माणः स्वविचारैः रचनाभिश्च समवेतान् जनान् रससिक्तान् चक्रुः । ते डा०भास्कराचार्यत्रिपाठिप्रणीतं 'मृत्कूट'मिति काव्यमपि समुन्मीलितवन्तः । सर्वं वातावरणं कालिदासमयमभवत् ।

७. सञ्चारमाध्यमेषु संस्कृतकार्यक्रमाः

दिल्लीदूरदर्शनेन प्रातःकालीनराष्ट्रिय-प्रसारणे ९-५-१९९२ई० तारिकायां डा० बदरीनाथ कल्लामहाभागेन साकं डा०रमाकान्तशुक्लस्य संवादः प्रसारितो यत्र कल्लामहाभागस्य कर्तृत्वं समुन्मील्यत, ५-५-९२ तारिकायां किञ्च २७-५-१९९२ तारिकायां 'भाति मे भारतम्' पुनः प्रसारितम्, १०-६-१९९२ ई० तारिकायां राष्ट्रपतिपुरस्कृतेनः पण्डित आद्याचरणझामहाभागेन साकं डा० रमाकान्तशुक्लस्य वार्तालापः प्रसारितः यत्र संस्कृतवाङ्मये रामकथावर्णनं किञ्च रामायणस्य पं०झाकृतसंस्कृतगद्यरूपान्तरणमवलम्ब्य विशेषचर्चा जाता ।

आकाशवाण्या दिल्लीकेन्द्रम् १४-६-९२ ई० तारिकायां 'साहित्यिक्यां' डा० रमाकान्तशुक्लस्य 'उत्तरमङ्गल'तः काव्यपाठं किञ्च २३-६-९२ ई. २९-६-९२ तारिकयोः तस्य 'गंगावतरणं' नाम नाटकं प्रसारयामास ।

८. दिल्ल्यां १९४७ तमेशवीयेऽब्दे गुरुपूर्णिमायां स्थापितेन अ.भा. संस्कृत-प्रचारक-मण्डलेन स्व पञ्चचत्वारिंशत्तमं वार्षिकाधिवेशनं १४-७-१९९२ ई. तारिकायां 'गुरुपूर्णिमायां' देववाणी-परिषन्महासचिवस्य डा० रमाकान्तशुक्ल-स्याध्यक्षत्वे सम्मानितम्। मण्डलस्य महामन्त्रिणा राजज्योतिषीप०पूर्णचन्द्र शास्त्रिमहाभागेन प्रगतिविवरणं प्रस्तुतम्। अस्मिन्नवसरे संस्कृतस्य सेवार्थमनेके विद्वांसोऽलङ्क्रियन्त। अध्यक्षीयभाषणे डा०शुक्लेन दूरदर्शनत संस्कृतसमाचाराणां प्रसारणस्य आवश्यकता रेखांकिता। कार्यक्रमस्य सञ्चालनम् आचार्यवीरेन्द्र-कुमारझामहाभागेन कृतम्। स्वागतभाषणं च चौ०भगतसिंहमहाभागेन कृतम्।

९. दिल्ली संस्कृत अकादमी

दिल्ली-संस्कृत-अकादमी 'कविरत्न' श्रीकृष्ण सेमवाल-साचिव्ये सम्पूर्णेऽपि वर्षे दिल्ल्या नैकेषु स्थलेषु कार्यव्यापृता तिष्ठति। तस्या सम्पूर्णकार्यकलापानां विवरणं स्थानानुरोधादत्र दातुं न शक्यते। केवलं संकेतयितुमेव शक्यते। तद्यथा अकादम्या १९-५-१९९२ ई० तारिकायाम् आदिशंकराचार्यजयन्त्यु-पलक्ष्ये 'शङ्कराचार्यस्य साहित्यं जीवनमूल्यानि च' ति विषयमवलम्ब्य विचार-संगोष्ठी समायोजिता। २७-५-१९९२ ई० तारिकायाम् अकादम्या प्रदत्तेनानु-दानेन प्रकाशितानां श्री धर्मवीरकुमारशास्त्रिप्रणीत-'महर्षिमाल्यार्पणम्' श्री-ओम्प्रकाशठाकुरप्रणीत- 'गीतिमञ्जरी' श्रीमधुरशास्त्रिप्रणीत-'बालकविंशतिः' तथा च डा० कुवरलाल जैन 'व्यासशिष्य'प्रणीत-'वैदिकी यज्ञविद्या' इत्येतच्चतुर्णां ग्रन्थानां लोकार्पणमनुष्ठितम्।

२८-५-१९९२ ई० तारिकायां 'वेदेषु पर्यावरणम्' इति विषयवलम्ब्य संगोष्ठी आयोजिता यत्र सुप्रसिद्धप्राच्यविद्याविदुषा डा० गणेशदत्तशर्मणा मुख्यवक्तृत्वेनाभिभाषितम्। १३-६-१९९२ ई० तारिकायाम् अकादमी 'प्राचीनभारतीयविधिशास्त्रे दण्डप्रक्रिया' इति विषयमवलम्ब्य परिसंवादं, किञ्च ३०.६.१९९२ई० तारिकायां 'संस्कृतसाहित्ये कृषिविज्ञानम्' इति विषय-मवलम्ब्य विचारगोष्ठीमायोजितवती। ८ ७ १९९२ ई० तारिकायामकादम्या द्वादश संस्कृतानुरागिणः (येषु प्राचार्याः सम्पादकाः संवाददातारश्चान्तर्भूताः) संस्कृतप्रसारार्थं सम्मानिताः किञ्च ११-७-१९९२ ई० तारिकायां महाभारत-काले शिक्षणव्यवस्था-विषयिणी परिचर्चा समायोजिता। १५-७-९२ ई० तारिकायां अकादमी 'भारतीय अस्मिता एवं जातिव्यवस्था' इति विषयकं परिसंवादं २२-७-१९९२ तारिकायां च 'भाषासाहित्यदृशा संस्कृत-पंजाबी भाषयोरन्तःसम्बन्ध' मधिकृत्य संगोष्ठीमायोजितवती। अकादम्या १२.८.९२ तारिकायां स्वातन्त्र्यदिवसस्योपलक्ष्ये स्थानीयसंस्कृतकवि सम्मेलनमायोजितम्। एतेष्वनुष्ठानेषु नैकैः राजनेतृभिः समाजसेविभिर्विद्वद्भिरधिकारिभिश्च सहभागित्वं निर्व्यूढम्।

(आनन्दवर्धनशुक्लः)

दर्दुर-शाला

डा० भास्कराचार्यत्रिपाठी
एफ ४४/६ साउथ टी. टी. नगर, भोपाल-४६२००३

कज्जलखचिता नीरद-माला
दिवि रचिता चल-दर्दुरशाला
वितरति गृहे गृहे प्रतिवर्षं
कर्दमकेलिकरं हर्षम् ।

नृत्यति चपला विद्युत्-कन्या
भवति पङ्किला भूमिर्वन्या
पूर्वं स्मितं गर्जनं पश्चात्
सहसा जनयति सङ्घर्षम्
कज्जलखचिता.......

इन्द्रगोपिका कुहरविलीना
नलिनशृङ्खला विलुठति दीना
पत्रलवट एकलः कलयते
कथमपि सलिलादुत्कर्षम् ।
कज्जलखचिता.....

ललितो विपिने नगरे धीरः
सीमसु सरति च वायुरधीरः
कुरुते सकलाराधन-कलया
सलयं क्षुपकलिकास्पर्शम् ।
कज्जलखचिता......

दिल्ली संस्कृत अकादमी

कमरा नं. २२४, पुराना सचिवालय

दिल्ली प्रशासन, दिल्ली

संस्कृत टेली फिल्म

दिल्ली संस्कृत अकादमी (दिल्ली प्रशासन) संस्कृत भाषा में चंद्रशेखर 'आज़ाद' पर संस्कृतमय व्यक्तित्व से विकसित होती हुई ३०-४५ मिनट की एक टेलीफ़िल्म का निर्माण करना चाहती है। संस्कृत भाषा के विद्वानों से इस फ़िल्म के सरल, सुबोध एवं आकर्षक पटकथा-आलेख आमंत्रित किये जाते हैं। पटकथा-आलेख पर तीन पुरस्कार निम्ननुसार देय होंगे:

प्रथम पुरस्कार: रुपए १५,०००/-

द्वितीय पुरस्कार: रुपए १२,०००/-

तृतीय पुरस्कार रुपए ६,०००/-

पटकथा-आलेख विज्ञापन की तिथि से ४ मास के अंतराल में इस अकादमी को प्राप्त हो जाना चाहिए।

हस्ता./-

(श्रीकृष्ण सेमवाल), सचिव

अर्वाचीनसंस्कृतस्य विज्ञापनशुल्कम्

आवरणपृष्ठस्य	२०००-०० प्रतिपृष्ठम्
अन्यपृष्ठानाम्	१०००-०० प्रतिपूर्णपृष्ठम्
अर्धपृष्ठस्य	५००-००

अर्वाचीनसंस्कृतस्य ग्राहकशुल्कम्

संस्थानां कृते वार्षिकं (भारते) रु० 40.00
वार्षिकं (विदेशेषु) यू एस० डालराः 10
आजीवनं (भारते) रु० 300.00
आजीवनं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 100

व्यक्तीनां कृते वार्षिकं (भारते) रु० 25.00
वार्षिकं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 10
आजीवनं (भारते) रु० 250.00
आजीवनं (विदेशेषु) यू० एस० डालराः 100

डाकव्यय : [यदि पंजीकृत (रजिस्टर्ड) डाकद्वारा अर्वाचीन-संस्कृतस्य सर्वेऽप्यङ्काः प्रेष्येरन्]
भारते : रु० 30.00
विदेशेषु : यू० एस० डालराः 10

श्रद्धाञ्जलिः

सुख्यात ऐतिह्यविद् पुरातत्त्ववेत्ता 'श्री' डा० कृष्णदत्त वाजपेयीमहाभागः १०-६-१९९२ ई० तारिकायां स्व ऐहिकयात्रामुपसंहृतवान्।

दिवंगत आचार्यवाजपेयी सागरविश्वविद्यालयस्य इतिहासविभागाध्यक्षत्वेन नेल्सनराइटपदकप्राप्तकर्तृत्वेन, नैकेषां सुयोग्यान्तेवासिनां सुयोग्यगुरुत्वेन च विद्वत्समाजेऽत्यन्तं समादरभाजनमासीत्, अस्ति स्थास्यति च। आचार्यमहाभागः सागरविश्वविद्यालयस्य संस्कृतगोष्ठीष्वपि बहुमूल्यान्, विचारान् प्रादात्।

दिवंगतायाचार्यवर्य्यायास्माकं सादरं श्रद्धाञ्जलयः।

—सम्पादकः

देववाणी-परिषदा प्रकाशिताः केचन ग्रन्थाः

१.	श्रीगान्धिचरितम् (प्रो० चारुदेव शास्त्री)	रु० ५०.००
२.	श्रीनेहरूवृत्तम् (आचार्य रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० १५.००
३.	श्रीपादसप्ततिः (श्रीपादपराग-व्याख्या) (डा० स्वामिनाथन्)	रु० ४०.००
४.	कूहा (काव्यम्) (डा० उमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
५.	सदाशयसमुच्चयः (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० १५.००
६.	आभाणकमञ्जरी („ „)	रु० १५.००
७.	जय भारतभूमे ! (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० ३०.००
८.	अर्वाचीनसंस्कृतसाहित्यपरिचयः (प्रथम खण्ड) („)	रु० ३०.००
९.	„ „ „ (द्वितीय खण्डः) („)	रु० ५०.००
१०.	राधाकृष्णरसायनम् (श्री ओट्टूर उण्णि नम्बूदिरीपादः)	रु० ४०.००
११.	निकषा (उपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)	रु० २०.००
१२.	दूतप्रतिवचनम् (डा० इच्छाराम द्विवेदी)	रु० २०.००
१३.	भाति मे भारतम् (काव्यम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १८.००
१४.	संस्कृतसाहित्य में राष्ट्रिय भावना (डा० हरिनारायण दीक्षित)	रु० १५०.००
१५.	दयानन्दसूक्तिसप्तशती (श्री शिव कुमार मिश्रः)	रु० १५.००
१६.	गान्धिसूक्तिसप्तशती („ „)	रु० १५.००
१७.	सुगमरामायणम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ६०.००
१८.	साहित्यकौतुकम् (पं० टी० वी० परमेश्वर अय्यरः)	रु० ४०.००
१९.	पूर्णकुम्भः (ललितनिबन्धसंग्रहः) (पं० विष्णुकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२०.	स्फूर्तिसप्तशती (डा० शिवदत्तशर्मा चतुर्वेदी)	रु० ३०.००
२१.	रसदर्शनम् (डा० रमेशचन्द्र शुक्लः)	रु० ५०.००
२२.	श्रीबदरीशतरङ्गिणी (काव्यम्) (श्रीसुन्दरराजः)	रु० २०.००
२३.	सुरभिमकाश्मीरम् („) („)	रु० २०.००
२४.	पुरश्चरणकमलम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १०.००
२५.	श्रीबदरीशसुप्रभातम् (डा० वी० आर० स्वामिनाथन्)	रु० १०.००
२६.	पण्डितराजीयम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
२७.	नाट्यसप्तकम् („ „)	रु० ६०.००
२८.	श्रीगरुडध्वजसपादशतकम् (डा० रामकिशोर मिश्रः)	रु० १०.००
२९.	लक्ष्मीशतकम्, (डा० वरदाचार्यकृष्णन्)	रु० २१.००
३०.	अध्यात्मरामायण में अध्यात्म-चिन्तन (श्रीत्रिगुणानन्द शुक्ल)	रु० ४०.००
३१.	भाति मौरीशसम् (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० १०.००
३२.	सारस्वतसमुन्मेषः (डा० विन्ध्येश्वरीप्रसाद मिश्रः)	रु० २०.००
३३.	अभिशापम् (नाटकम्) (डा० रमाकान्त शुक्लः)	रु० २०.००
३४.	ऋतम् (उपन्यासः) (डा० केशवचन्द्र दाशः)	रु० २०.००

देववाणी-परिषद, दिल्ली. ६ वाणी-विहारः, नयी दिल्ली-११००५९.